

Η παγκόσμια, καπιταλιστική κρίση που άρχισε το 2007-2008 στις ΗΠΑ και διαδόθηκε σ' όλο τον ανεπτυγμένο κόσμο, όπως αποδεικνύεται πλέον και εκ των πραγμάτων, δεν είναι απλώς μια κρίση που περιορίζεται στον χρηματοπιστωτικό τομέα, αλλά μια βαθιά, ιστορική κρίση του ακραίου καπιταλισμού που επιβλήθηκε προοδευτικά από τις αρχές της δεκαετίας του 1980¹⁴.

Στον αγγλοσαξονικό μαρξισμό, κυρίως, κάποιοι αναλυτές επιχειρηματολογούν υπέρ της άποψης ότι η παρούσα οικονομική κρίση προκύπτει από την πτώση του ποσοστού του κέρδους. Σ' αυτή την εργασία δεν υιοθετούμε αυτήν την άποψη. Θα δείξουμε αντίθετα ότι η κρίση δεν προέρχεται από την πτώση του ποσοστού του κέρδους, αλλά από άλλες αιτίες, χωρίς αυτό να υποδηλώνει απόκλιση από την θεωρία των κρίσεων όπως αυτή διατυπώθηκε από τον Μαρξ. Κι αυτό όχι γιατί διεκδικούμε οποιαδήποτε «μαρξιστική ορθοδοξία», αλλά γιατί διαπιστώνουμε ότι το Κεφάλαιο είναι εξαιρετικά χρήσιμο για να κατανοήσουμε την πρώτη μεγάλη κρίση του 21ου αιώνα.

Μεθοδολογικά, ακολουθούμε μια πορεία από το «αφηρημένο» στο «συγκεκριμένο», δηλαδή επιχειρούμε να προσεγγίσουμε την πραγματικότητα εισάγοντας στην ανάλυση βαθμηδόν τις δυσκολίες που εγείρει η κατανόησή της.

1. Κερδοφορία, συσσώρευση και πραγματοποίηση της αξίας

Όπως φαίνεται στα διαγράμματα 70.1, 70.2 και 70.3, κατά την νεοφιλελεύθερη περίοδο, δηλαδή από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, κατά γενικό κανόνα, η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνεται με ταχύτερο ρυθμό απ' ό,τι ο πραγματικός μισθός και στους τρεις βασικούς πόλους του ανεπτυγμένου κόσμου. Αυτή η απόκλιση στους ρυθμούς αύξησης παραγωγικότητας και μισθού, που παραπέμπει σε μια αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, αποτελεί ένα από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της νεοφιλελεύθερης περιόδου, αφού, αντιθέτως, κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, στο πλαίσιο της κείνσιανής διαχείρισης, η παραγωγικότητα και ο μισθός αυξάνονται παράλληλα στις ΗΠΑ και την Ε.Ε. Στην περίπτωση της Ιαπωνίας παρατηρείται μικρή απόκλιση παραγωγικότητας και μισθού και κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, η οποία, όμως, αυξάνεται αισθητά κατά τη διάρκεια των νεοφιλελεύθερων χρόνων.

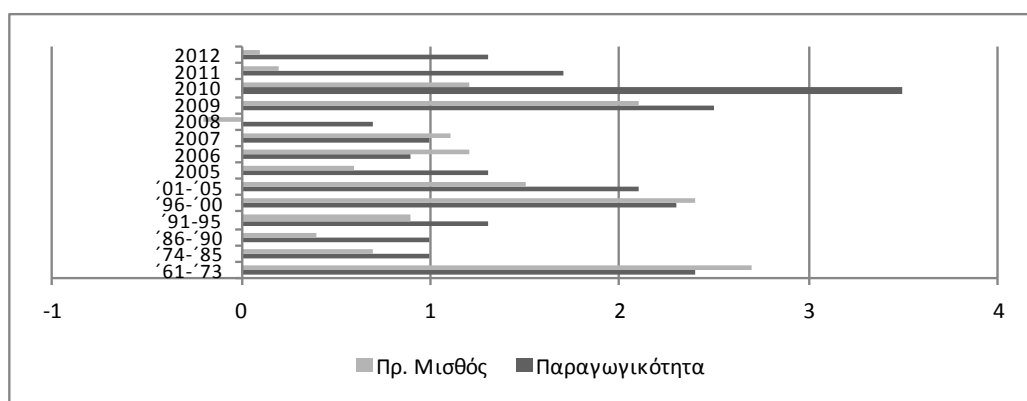
Το κεφάλαιο επιχείρησε να απαντήσει στην πτώση του ποσοστού του κέρδους που προκάλεσε αυτό που κάποιοι μαρξιστές οικονομολόγοι ονόμασαν «μακροχρόνιο κύμα συρρίκνωσης», διαμέσου πολιτικών που στόχευαν στην αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης και στους τρεις πόλους του ανεπτυγμένου κόσμου. Το ποσοστό εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης (Y/M), η σχέση δηλαδή της υπεραξίας (Y) ως προς το μεταβλητό κεφάλαιο (απλοποιώντας ως προς τους

¹⁴ Βλέπε επίσης, Σταύρος Τομπάζος, Φυγόκεντροι Καιροί. Η Παγκόσμια Οικονομική Κρίση, 2007, 2008, 2009..., Εκ. Παπαζήση, Αθήνα, 2010.

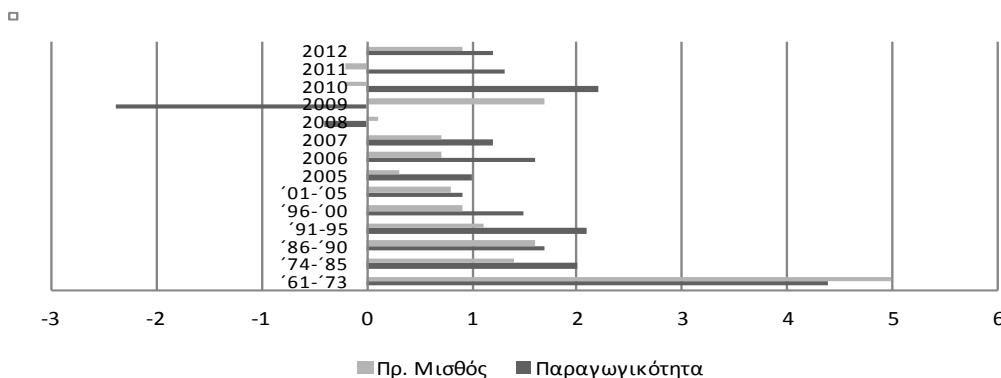
μισθούς), αποτελεί την μια από τις δύο βασικές συνιστώσες του ποσοστού τους κέρδους. Η άλλη είναι αυτή που Μαρξ ονομάζει «οργανική σύνθεση του κεφαλαίου» (Σ/M), που είναι η σχέση του Σταθερού Κεφαλαίου (Σ) ως προς το μεταβλητό κεφάλαιο (M). Το ποσοστό του κέρδους είναι το κέρδος ή η υπεραξία στο συνολικό προκαταβεβλημένο κεφάλαιο:

$$\text{Ποσοστό Κέρδους} = \frac{\gamma}{\Sigma + M} = \frac{\frac{\gamma}{M}}{\frac{\Sigma}{M} + 1}$$

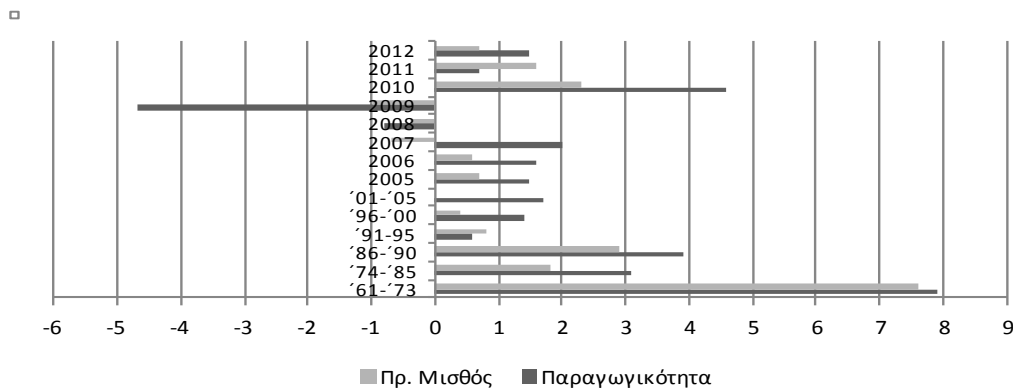
Διάγραμμα 70.1. Αύξηση του Πραγματικού Μισθού (% , αποπληθωρισμός βάσει της ιδιωτικής κατανάλωσης, 1961-2012) και της Παραγωγικότητας της Εργασίας στις ΗΠΑ (% , 1961-2012)

Διάγραμμα 70.2. Αύξηση του Πραγματικού Μισθού (% , αποπληθωρισμός βάσει της ιδιωτικής κατανάλωσης, 1961-2012) και της Παραγωγικότητας της Εργασίας στην ΕΕ-15 (% , 1961-2012)

Διάγραμμα 70.3. Αύξηση του Πραγματικού Μισθού (% , αποπληθωρισμός βάσει της ιδιωτικής κατανάλωσης, 1961-2012) και της Παραγωγικότητας της Εργασίας στην Ιαπωνία (% , 1961-2012)

Πηγή: European Economy, Statistical Annex, Autumn 2011

Συχνά, στις εθνικές στατιστικές και σ' αυτές της Ε.Ε. το Ποσοστό του κέρδους (R) είναι το Κέρδος (PROF) στο Πάγιο Κεφάλαιο (K): $R = PROF/K$ (το Πάγιο Κεφάλαιο είναι το Σταθερό Κεφάλαιο του Μαρξ αφού αφαιρέσουμε απ' αυτό το μέρος της αξίας του που μεταφέρεται ολοκληρωτικά στο εμπόρευμα σε κάθε κύκλο παραγωγής, όπως για παράδειγμα η αξία των πρώτων υλών). Αυτό δεν αποτελεί πρόβλημα για μας: Απλώς το ποσοστό κέρδους (ή η «κερδοφορία») υπολογίζονται μόνο ως προς την πιο σημαντική συνιστώσα του παρονομαστή του Μαρξ. Τον τύπο $R = PROF/K$ μπορούμε να τον γράψουμε: $R = (PROF/GDP) \times (GDP/K)$, όπου $GDP=ΑΕΠ$. Η σχέση $PROF/GDP$ μπορεί να θεωρηθεί ως μια προσέγγιση του ποσοστού υπεραξίας (Y/M): Η αύξηση αυτής της σχέσης ισοδυναμεί με αύξηση του ποσοστού υπεραξίας. Η σχέση GDP/K , που ονομάζεται «παραγωγικότητα του κεφαλαίου», μπορεί να θεωρηθεί ως μια προσέγγιση του αντίστροφου της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, δηλαδή της σχέσης M/Σ . Η μείωση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου ισοδυναμεί με αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (Σ/M).

Τα δεδομένα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σχετικά με την κερδοφορία, τα οποία παρουσιάζουμε στα διαγράμματα 71.1, 71.2 και 71.3 (net return on net capital stock, total economy), περιέχουν, ωστόσο, μια σημαντική ανακρίβεια. Το Πάγιο Κεφάλαιο ορίστηκε αυθαίρετα για το 1960 (τρεις φορές το ΑΕΠ της κάθε χώρας), έτος κατά το οποίο αρχίζει η σειρά μέτρησης της κερδοφορίας για κάθε χώρα ή/και ομάδα χωρών. Από εκεί και πέρα, το πάγιο κεφάλαιο του έτους t ισοδυναμεί με το πάγιο κεφάλαιο του προηγούμενου έτους (t-1), αφού προσθέσουμε σ' αυτό τις νέες επενδύσεις και αφαιρέσουμε τις αποσβέσεις.

Λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη την πιο πάνω ανακρίβεια, ο Michel Husson¹⁵ παρουσίασε την εξέλιξη της κερδοφορίας σε 4 μεγάλες οικονομίες (Γαλλία, Γερμανία¹⁶, ΗΠΑ και Μ. Βρετανία) βάσει των εθνικών τους στατιστικών. Αν και βάσει των τελευταίων οι καμπύλες της κερδοφορίας διαφέρουν απ' αυτές βάσει των δεδομένων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, οι πορείες των καμπύλων είναι αρκετά όμοιες και δεν επηρεάζουν τα γενικά συμπεράσματα που μπορεί να βγάλει κανείς. Γι' αυτόν τον λόγο προτιμήσαμε να παρουσιάσουμε εδώ τα δεδομένα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής που καλύπτουν ένα μεγάλο σύνολο χωρών. Ας σημειώσουμε επίσης ότι, όσο απομακρύνεται κανείς από τον αυθαίρετο υπολογισμό του παγίου κεφαλαίου του 1960, η απόκλιση των δεδομένων των εθνικών στατιστικών και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής μειώνονται. Αυτό οφείλεται στη μέθοδο καταμέτρησης της αξίας του παγίου κεφαλαίου που αναφέραμε πιο πάνω.

Όπως φαίνεται στα διαγράμματα 71.1, 71.2 και 71.3, κατά την περίοδο 1960-1980, το ποσοστό κέρδους ήταν αρχικά ψηλό, μετά, από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 στις ΗΠΑ και την ΕΕ-15, λίγο αργότερα στην Ιαπωνία, παρουσίασε σημαντική κάμψη. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, ωστόσο, παρουσιάζει, παρά τις διακυμάνσεις, ανάκαμψη και στους τρεις βασικούς πόλους του ανεπτυγμένου κόσμου.

Αξίζει καταρχήν να επικεντρωθούμε στην κερδοφορία του κεφαλαίου στα χρόνια που προηγήθηκαν της κρίσης. Η κερδοφορία στις ΗΠΑ παρουσιάζει ανεπαίσθητη αύξηση στις ΗΠΑ: σε 101 το 2007 με δείκτη το 100 το 2000. Στην ΕΕ-15 αυξάνεται επίσης από 100 το 2000 σε 107 το 2007 και στην Ιαπωνία από 100 το 2000 σε 130 το 2007. Σε κανένα πόλο της ανεπτυγμένης οικονομίας δεν παρατηρείται πτώση του ποσοστού του κέρδους. Πτώση του τελευταίου παρατηρείται μέσα στην κρίση ή μάλλον εξαιτίας της κρίσης που διαρκεί μόνο δύο χρονιά (το 2008 και το 2009) και στους τρεις πόλους του ανεπτυγμένου κόσμου. Το 2010 το ποσοστό κέρδους αρχίζει να ανακτά το χαμένο έδαφος και στους τρεις βασικούς πόλους. Ενώ η οικονομική κρίση διαιωνίζεται με όλες της τις γνωστές κοινωνικές συνέπειες (ανεργία, φτώχεια, επισφάλεια...) το ποσοστό κέρδους αυξάνεται. Στις ΗΠΑ μάλιστα, το 2012 φαίνεται να βρίσκεται στο υψηλότερό του σημείο του τελευταίου μισού αιώνα!

Στα διαγράμματα 71.1, 71.2 και 71.3 φαίνεται επίσης η αύξηση του παγίου κεφαλαίου (που με μαρξιστικούς όρους ονομάζουμε συσσώρευση), καθώς και η αύξηση του ΑΕΠ. Στην περίπτωση των ΗΠΑ, η συσσώρευση του κεφαλαίου ακολουθεί στενά το ποσοστό του κέρδους από το 1960 μέχρι τις αρχές του 1980. Από τότε, ωστόσο, μέχρι σήμερα δημιουργείται μια παράδοση απόκλιση στις δύο μεταβλητές: η συσσώρευση του κεφαλαίου υστερεί ως προς την ανάκαμψη του ποσοστού του κέρδους.

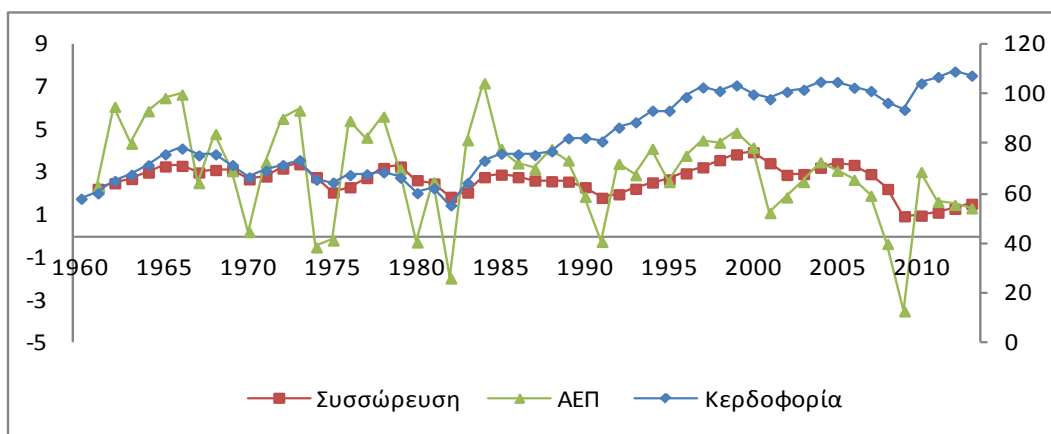
¹⁵ Βλέπε Michel Husson, « La hausse tendancielle du taux de profit », janvier 2010, <http://hussonet.free.fr/tprof9.pdf> .

¹⁶ Για μια λεπτομερειακή ανάλυση της εξέλιξης των μισθών και του κέρδους στη Γερμανία από το 1960, βάσει της εθνικής στατιστικής, βλέπε Claus Schäfer, «Anhaltende Verteilungsdramatik. WSI-Verteilungsbericht 2008», http://www.boeckler.de/pdf/wsimit_2008_11_schaefer.pdf

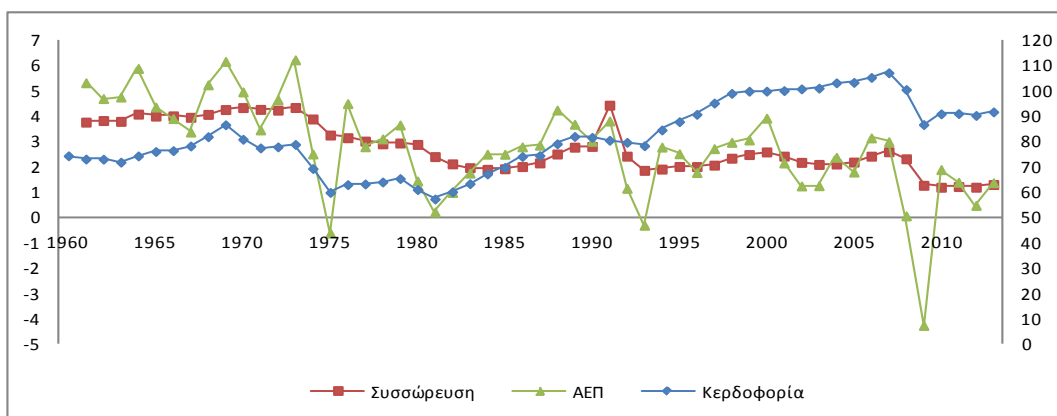
Ένα ανάλογο φαινόμενο παρουσιάζεται και στην ΕΕ-15, καθώς και στην Ιαπωνία. Στην ΕΕ-15 μειώνεται η απόκλιση υπέρ της συσσώρευσης μέσα στη δεκαετία του 1980 και από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 δημιουργείται μια αντίστροφη απόκλιση, δηλαδή μια απόκλιση υπέρ του ποσοστού του κέρδους. Η ίδια απόκλιση δημιουργείται και στην Ιαπωνία από τις αρχές της δεκαετίας του 2000. Και στους τρεις βασικούς πόλους της παγκόσμιας, ανεπτυγμένης οικονομίας το ΑΕΠ ακολουθεί, όπως είναι λογικό και αναμενόμενο την εξέλιξη της συσσώρευσης και όχι του ποσοστού του κέρδους (διαγράμματα 71.1, 71.2, 71.3).

Σ' αυτό το σημείο είναι δυνατό να συνοψίσουμε κάποια βασικά χαρακτηριστικά της νεοφιλελεύθερης εποχής:

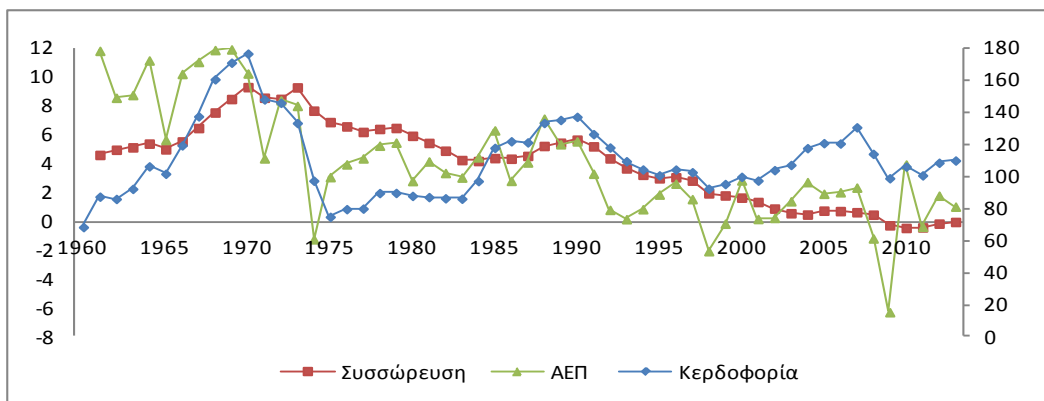
Διάγραμμα 71.1. Ετήσιο ποσοστό αύξησης του παγίου κεφαλαίου και του ΑΕΠ (αριστερή κλίμακα) και κερδοφορία του κεφαλαίου με δείκτη το 100 το 2000 (δεξιά κλίμακα) στις ΗΠΑ (1960-2013 για την κερδοφορία και 1961-2013 για συσσώρευση και ΑΕΠ)

Διάγραμμα 71.2. Ετήσιο ποσοστό αύξησης του παγίου κεφαλαίου και του ΑΕΠ (αριστερή κλίμακα, 1961-2013) και κερδοφορία του κεφαλαίου με δείκτη το 100 το 2000 (δεξιά κλίμακα, 1960-2013) στην ΕΕ-15

Διάγραμμα 71.3. Ετήσιο ποσοστό αύξησης του παγίου κεφαλαίου και του ΑΕΠ (αριστερή κλίμακα, 1960-2013) και κερδοφορία του κεφαλαίου με δείκτη το 100 το 2000 (δεξιά κλίμακα, 1961-2013) στην Ιαπωνία

Πηγή: AMECO

- Το ποσοστό κέρδους, παρά τις διακυμάνσεις, ανακάμπτει σε σχέση με την δεκαετία του 1970 όπου η πτώση του ήταν καθολική, αν και διαφορετικής έντασης ανάλογα με την περιοχή. Προφανώς, η εξέλιξη της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου δεν εξουδετερώνει την αύξηση του ποσοστού υπεραξίας.
- Ωστόσο, ο βαθμός «ευαισθησίας» των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου ως προς την ανάκαμψη του ποσοστού του κέρδους μειώνεται αισθητά: Η συσσώρευση του κεφαλαίου υστερεί ως προς το ποσοστό του κέρδους. Με άλλα λόγια, το κεφάλαιο απαιτεί μεγαλύτερη κερδοφορία για το ίδιο ποσοστό συσσώρευσης. Τα κέρδη του σήμερα, δεν δημιουργούν τις επενδύσεις και την οικονομική ανάπτυξη του αύριο: Το «θεώρημα» περί του αντιθέτου, που διατύπωσε ο πρώην καγκελάριος της Γερμανίας Helmut Smith, δεν επαληθεύτηκε και οι «σοσιαλδημοκρατικές θυσίες» απλώς υπονόμευσαν την συνδικαλιστική ισχύ, το κράτος πρόνοιας, το εργατικό κεκτημένο και εν τέλει και την ίδια την σοσιαλδημοκρατία.
- Και βεβαίως, επειδή οι επενδύσεις παγίου κεφαλαίου δεν ακολούθησαν την ανάκαμψη του κέρδους, η μαζική ανεργία και η φτώχεια, που εισήγαγαν αυτό που ο P. Bourdieu ονόμαζε «ευέλικτη εκμετάλλευση», μετατράπηκαν σε θεμελιώδη κοινωνικά χαρακτηριστικά της εποχής.

Τα εμπειρικά δεδομένα δεν επιβεβαιώνουν μίαν πτώση του ποσοστού κέρδους και ως εκ τούτου δεν είναι δυνατόν να ερμηνεύσει κανείς την παρούσα, παγκόσμια κρίση βάσει της πτώσης του ποσοστού του κέρδους¹⁷.

Η θεωρία των κρίσεων στο Κεφάλαιο δεν περιορίζεται στις σελίδες του τρίτου τόμου που αφορούν στον νόμο της πτωτικής τάσης του κέρδους. Στο Κεφάλαιο δεν υπάρχει μια συστηματική έκθεση μιας θεωρίας των κρίσεων. Πολλά στοιχεία που επιτρέπουν τη διατύπωση μιας γενικής θεωρίας των κρίσεων είναι διάσπαρτα σε όλο το βιβλίο. Μερικά κεφάλαια του βιβλίου παρουσιάζουν, όμως, ιδιαίτερο ενδιαφέρον σχετικά με τις κρίσεις γενικά και την παρούσα κρίση ιδιαίτερα.

Τα τέσσερα πρώτα κεφάλαια του δεύτερου τόμου, κεφάλαια στα οποία δεν δόθηκε η απαιτούμενη προσοχή, είναι εξαιρετικής σημασίας, διότι καταδεικνύουν ότι ο Μαρξ δεν υιοθετεί μια μονο-αιτιακή ερμηνεία των καπιταλιστικών κρίσεων¹⁸.

Σ' αυτά τα κεφάλαια, ο Μαρξ παρουσιάζει και αναλύει αυτό που ονομάζει «βιομηχανικό κεφάλαιο» ως την συνύπαρξη και ταυτόχρονη εξέλιξη τριών ζωτικών, κεφαλαιοκρατικών διαδικασιών ή κύκλων. Πρόκειται για τους κύκλους του κεφαλαίου χρήματος, του παραγωγικού κεφαλαίου και του κεφαλαίου εμπορεύματος:

1. Κύκλος του Κεφαλαίου-χρήματος: Χ-Ε...Π...Ε'-Χ'

Το χρήμα (Χ) μετατρέπεται διαμέσου της αγοράς εμπορευμάτων (υλικών μέσων παραγωγής και εργατικής δύναμης) σε παραγωγικό κεφάλαιο (Π). Η παραγωγική κατανάλωση του τελευταίου έχει ως αποτέλεσμα την παραγωγή εμπορευμάτων μεγαλύτερης αξίας (Ε') από τα αγορασθέντα, καθότι περιλαμβάνουν και την υπεραξία. Όταν πουληθούν μετατρέπονται σε χρήμα μεγαλύτερης αξίας (Χ') από το προκαταβεβλημένο. Συνεπώς: Χ'-Χ = Υπεραξία.

Σύμφωνα με τον Μαρξ, αυτός ο κύκλος παραπέμπει στην ιδιότητα του κεφαλαίου να πολλαπλασιάζεται διαμέσου της παραγωγικής διαδικασίας και της εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης που πραγματοποιείται σ' αυτήν. Επειδή η ποσοτική διαφορά ανάμεσα στο αρχικό Χ και το τελικό Χ' περιλαμβάνει το σύνολο της υπεραξίας, ο συγκεκριμένος κύκλος παραπέμπει στον ρυθμό αξιοποίησης της αξίας.

2. Κύκλος του παραγωγικού κεφαλαίου: Π...Ε'-Α'-Ε(')...Π(')

Το παραγωγικό κεφάλαιο μετατρέπεται σε εμπορεύματα μεγαλύτερης αξίας από την αξία των μέσων παραγωγής διότι περιλαμβάνουν την υπεραξία. Ένα μέρος της υπεραξίας διαρρέει όμως υποχρεωτικά από τον κύκλο αφού καταναλώνεται ιδιωτικά

¹⁷ Είναι βέβαια δυνατόν να αμφισβητήσει κανείς τη μεθοδολογία βάσει της οποίας καθορίζουν οι επίσημες εθνικές ή διεθνείς στατιστικές το ποσοστό του κέρδους. Ωστόσο, οι προσπάθειες κάποιων μαρξιστών, που επιμένουν να παρουσιάζουν πτώση του ποσοστού του κέρδους, πάσχουν οι ίδιες από σοβαρά μεθοδολογικά προβλήματα και δεν πείθουν. Υπάρχει μια πλούσια βιβλιογραφία πάνω σ' αυτό το θέμα, η όποια όμως δεν αποτελεί αντικείμενο αυτού του άρθρου.

¹⁸ Βλέπε επίσης: Stavros Tombazos, *Le temps dans l'analyse économique. Les catégories du temps dans le Capital*, Cahier des saisons, Paris, 1994.

από τον κεφαλαιοκράτη. Σε περίπτωση απλής αναπαραγωγής του κεφαλαίου, το χρήμα (X) που θα αγοράσει τα εμπορεύματα (E) που είναι αναγκαία για την νέα παραγωγή (το τελικό Π) δεν περιέχουν υπεραξία αφού αυτή καταναλώνεται εξολοκλήρου ιδιωτικά. Μόνο σε περίπτωση διευρυμένης αναπαραγωγής χρειάζονται απόστροφοι στο E(΄) και Π(΄), που τίθενται εντός παρενθέσεως για 2 λόγους: πρώτον διότι ισχύουν μόνο σε περίπτωση διευρυμένης αναπαραγωγής και δεύτερον διότι η υπεραξία στην οποία παραπέμπουν είναι υποχρεωτικά ένα μέρος της συνολικά παραχθείσας υπεραξίας που εμπεριέχεται στο E΄. Με άλλους όρους, Π(΄)-Π = Συνολική Υπεραξία- Καταναλωθείσα Ιδιωτικά Υπεραξία. Συνεπώς, αυτός ο κύκλος δεν παραπέμπει στον ρυθμό αξιοποίησης του κεφαλαίου αλλά στον ρυθμό συσσώρευσης της αξίας, δηλαδή στον ρυθμό αύξησης του παραγωγικού κεφαλαίου.

3. Κύκλος του Κεφαλαίου-εμπορεύματος: E΄-A΄-E(΄)...Π(΄)... E΄(΄)

Σ' αυτόν τον κύκλο, η όλη διαδικασία αρχίζει από την κοινωνική αναγνώριση της αξίας που εμπεριέχεται στο αρχικό εμπόρευμα. Είναι γι αυτό που ο Μαρξ θεωρεί ότι αυτή η διαδικασία παραπέμπει στο ρυθμό πραγματοποίησης της αξίας. Σε συνθήκες απλής αναπαραγωγής του κεφαλαίου, οι απόστροφοι εντός παρενθέσεως δεν χρειάζονται, σύμφωνα με το ίδιο σκεπτικό που αναπτύχθηκε πιο πάνω σχετικά με τον κύκλο του παραγωγικού κεφαλαίου. Σε περίπτωση διευρυμένης αναπαραγωγής, η δεύτερη απόστροφος στο τελικό εμπόρευμα δηλώνει ότι η αξία του, εμπλουτισμένη με την υπεραξία της παραγωγικής διαδικασίας που προηγείται, είναι μεγαλύτερη και από αυτήν του αρχικού εμπορεύματος και από την αξία των εμπορευμάτων που αγοράζονται για να χρησιμεύσουν ως μέσα παραγωγής.

Το βιομηχανικό κεφάλαιο εμφανίζεται λοιπόν στον Μαρξ ως μια οργάνωση τριών, θεμελιωδών, οικονομικών ρυθμών: των ρυθμών αξιοποίησης, συσσώρευσης και πραγματοποίησης της αξίας. Αυτοί οι ρυθμοί είναι βεβαίως αλληλοεξαρτώμενοι. Η ομαλή, οικονομική ανάπτυξη προϋποθέτει ότι συμπεριφέρονται με τρόπο που να προκύπτει μια σχετική «αρμονία», όπως και στη μουσική. Αν ο ρυθμός αξιοποίησης της αξίας είναι υπερβολικά γρήγορος (άρα το ποσοστό κέρδους πολύ υψηλό) σε σχέση με τον ρυθμό πραγματοποίησης της αξίας, όπως π.χ. στην κρίση του 1929, δηλαδή η παραχθείσα υπεραξία δεν μετατρέπεται σε χρήμα με την αναμενόμενη ταχύτητα, ο πρώτος επιβραδύνεται συμπαρασύροντας και τον ρυθμό συσσώρευσης. Η πτώση του ποσοστού του κέρδους είναι σ' αυτή την περίπτωση αποτέλεσμα και όχι αιτία της κρίσης¹⁹.

Αν λοιπόν η καπιταλιστική ανάπτυξη παραπέμπει σε μια «αρμονία» ρυθμών, η οικονομική κρίση δεν είναι παρά η εκδήλωση μιας οικονομικής «αρρυθμίας», η οποία μπορεί να προέλθει από μια συγκυριακή αυτονόμηση οποιουδήποτε από τους τρεις θεμελιώδεις, οικονομικούς ρυθμούς σε σχέση με τους άλλους.

¹⁹ Οι Gérard Duménil και Dominique Lévy, στο *The Crisis of Neoliberalism*, Harvard University Press, 2011, επιχειρηματολογούν υπέρ της άποψης ότι η κρίση του 1929 και η παρούσα κρίση δεν μπορούν να αποδοθούν στην πτώση του ποσοστού του κέρδους.

Στα πρώτα κεφάλαια του δεύτερου τόμου του Κεφαλαίου είναι ακριβώς έτσι που ο Μαρξ προσεγγίζει τις καπιταλιστικές κρίσεις. Για να τον παρακολουθήσουμε με λεπτομέρεια αξίζει τον κόπο να «απλοποιήσουμε» τους τρεις κύκλους του βιομηχανικού κεφαλαίου. Ο ίδιος ο Μαρξ παρουσιάζει με σύμβολα (X, E, κλπ) τους τρεις κύκλους, έτσι που ο κάθε κύκλος να περιλαμβάνει πέντε όρους. Αυτή η παρουσίαση έχει το πλεονέκτημα να είναι πολύ περιγραφική και ως εκ τούτου εύκολα κατανοητή, δημιουργεί όμως κάποια προβλήματα που υποχρεώνουν τον Μαρξ να την εγκαταλείψει όταν, με λόγια και όχι με σύμβολα, θέλει να προσεγγίσει τις καπιταλιστικές κρίσεις.

Το μεγαλύτερο πρόβλημα αυτής της παρουσίασης συνίσταται στο εξής: Κάθε κύκλος περιλαμβάνει πέντε όρους που όμως δεν έχουν ίση βαρύτητα: Μόνο τρεις από αυτούς είναι σε κάθε κύκλο λειτουργικοί. Χρειάζεται λοιπόν να μετατρέψουμε τους περιγραφικούς κύκλους του κεφαλαίου σε λειτουργικούς κύκλους διαγράφοντας στον καθένα από αυτούς τις «παθητικές» μορφές για να μείνουν μόνο οι «ενεργητικές» (για να αποφύγουμε την περιπλοκή με τις αποστρόφους, ας θεωρήσουμε, ότι έχουμε απλή αναπαραγωγή): Ο Μαρξ γράφει τον κύκλο του κεφαλαίου-χρήματος X-E...Π...E'-X'. Ωστόσο το πρώτο E που εμφανίζεται δεν λειτουργεί ως εμπόρευμα στον εν λόγω κύκλο, διότι δεν πρόκειται να πουληθεί ως τέτοιο. Δηλώνει απλώς την λειτουργία του αρχικού X που αγοράζει από κάποιο άλλο κεφάλαιο και την εργατική τάξη τα μέσα παραγωγής, λειτουργία που εννοείται και μπορεί να επαλειφθεί από τον κύκλο. Το X' μπορεί να επαλειφθεί διότι και αυτό δηλώνει απλώς την λειτουργία του E' που συνίσταται ακριβώς στην μετατροπή του σε χρήμα. Βέβαια, ένα μέρος του X' (σε καμία περίπτωση ολόκληρο), θα λειτουργήσει εκ νέου ως κεφάλαιο, όχι όμως στον συγκεκριμένο αλλά στον επόμενο κύκλο του κεφαλαίου χρήματος. Επαλείφοντας και στους άλλους δύο «περιγραφικούς» κύκλους τους τελευταίους όρους για τον ίδιο λόγο, καθώς και τα εμπορεύματα που δεν λειτουργούν ως τέτοια σε καθένα από αυτούς, μπορούμε να παρουσιάσουμε τους λειτουργικούς κύκλους του βιομηχανικού κύκλου:

Περιγραφικοί Κύκλοι	Λειτουργικοί Κύκλοι
• X-E...Π...E'-X'	X...Π...E'
• Π...E'-X'-E-Π	Π...E' -X
• E'-X'-E...Π...E'	E'-X...Π

Μια τελευταία διευκρίνιση είναι εδώ αναγκαία. Επειδή στους λειτουργικούς κύκλους ενδιαφερόμαστε για τις λειτουργικές μορφές του κεφαλαίου, μεταφέρουμε στους λειτουργικούς κύκλους του παραγωγικού και εμπορικού κεφαλαίου τα X' των περιγραφικών αντίστοιχων κύκλων ως απλά X (χωρίς απόστροφο). Στους περιγραφικούς κύκλους τα X' αντιπροσωπεύουν την μεταμόρφωση των E', όμως η υπεραξία που εμπεριέχεται στο χρήμα, σε συνθήκες απλής αναπαραγωγής, θα διαρρεύσει ολοκληρωτικά από τους κύκλους για να δαπανηθεί στην ιδιωτική κατανάλωση του κεφαλαιοκράτη.

Η καπιταλιστική αναπαραγωγή εμφανίζεται έτσι σαν μια συνεχής ακολουθία των τριών λειτουργικών μορφών του κεφαλαίου που συνυπάρχουν κάθε στιγμή ως αποτέλεσμα του κύκλου των μεταμορφώσεων του. Πιο αναλυτικά, όπως γράφει ο ίδιος ο Μαρξ:

«Αποτελεί απαραίτητο όρο για το συνολικό προτσές παραγωγής, ιδίως για το κοινωνικό κεφάλαιο, να είναι ταυτόχρονα και προτσές αναπαραγωγής, επομένως και κύκλιση του καθενός από τα στοιχεία του. Έτσι κάθε λειτουργική μορφή διανύει ταυτόχρονα με τις άλλες και τη δική της κύκλιση, παρά το γεγονός ότι κάθε φορά παρασταίνεται με τη μορφή αυτή ένα άλλο μέρος του κεφαλαίου. Ένα μέρος του κεφαλαίου, ένα μέρος όμως που πάντα αλλάζει, που διαρκώς αναπαράγεται, υπάρχει με την μορφή εμπορευματικού κεφαλαίου που μετατρέπεται σε χρήμα· ένα άλλο μέρος υπάρχει με την μορφή χρηματικού κεφαλαίου, που μετατρέπεται σε παραγωγικό κεφάλαιο· ένα τρίτο μέρος υπάρχει με την μορφή παραγωγικού κεφαλαίου που μετατρέπεται σε εμπορευματικό κεφάλαιο. Η διαρκής ύπαρξη και των τριών μορφών γίνεται δυνατή χάρη στην κύκλιση του συνολικού κεφαλαίου που περνά ακριβώς από αυτές τις τρεις φάσεις.»²⁰

Το βιομηχανικό κεφάλαιο λοιπόν, «αύτη η αφαίρεση *in actu*» όπως γράφει ο Μαρξ²¹, είναι μια συνεχής διαδικασία κατά την οποία οι λειτουργικές του μορφές εκδηλώνονται ως «ρευστές μορφές που η σύγχρονη ύπαρξή τους γίνεται δυνατή χάρη στη διαδοχή τους»²². Η χρονική ακολουθία των μορφών δημιουργεί συνεχώς μια νέα ταυτόχρονη συνύπαρξη ανάμεσα στις τρεις λειτουργικές μορφές. Η ασυμβατότητα στους τρεις βασικούς ρυθμούς του κεφαλαίου σε περιόδους κρίσεων εκδηλώνεται ως ασυμβατότητα ανάμεσα στα τρία μέρη της αξίας που συνυπάρχουν ταυτόχρονα.

Σε τι συνίσταται συγκεκριμένα αυτή η ασυμβατότητα στην παρούσα μεγάλη κρίση; Η απόκλιση του ποσοστού του κέρδους ως προς τον ρυθμό συσσώρευσης του κεφαλαίου που διαπιστώσαμε δεν αποτελεί επαρκή εξήγηση. Για να είμαστε πιο ακριβείς αυτή η απόκλιση δεν εξηγεί ακόμη απολύτως τίποτα. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς, π.χ, ότι ένα μέρος του κέρδους διαφεύγει σε τρίτες χώρες, κυρίως στις αναπτυσσόμενες, για να επενδυθεί εκεί. Σίγουρα, αυτό συμβαίνει κυρίως υπό την μορφή άμεσων επενδύσεων εξωτερικού. Όμως, και οι αναπτυσσόμενες χώρες χρηματοδοτούν τον ανεπτυγμένο κόσμο επενδύοντας τα συναλλαγματικά τους αποθέματα (Κίνα), εξυπηρετώντας το χρέος τους κ.λπ. Χωρίς να χρειάζεται να παραθέσουμε στοιχεία σχετικά με την παγκόσμια διακίνηση κεφαλαίων, ξέρουμε ότι ένα αυξημένο μέρος του κέρδους στο συνολικό κέρδος κατά τη νεοφιλελεύθερη περίοδο, σε σχέση με την προηγούμενη μακρά περίοδο, καταλήγει στην ιδιωτική κατανάλωση.

²⁰ Καρλ Μαρξ, Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, Τόμος 2, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978, σ. 102.

²¹ Στο ίδιο, σ. 103.

²² Στο ίδιο, σ. 102

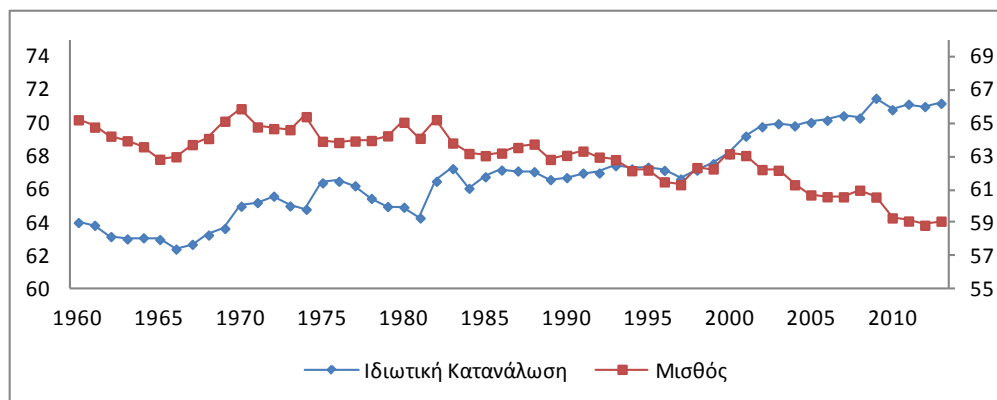
2. Νεοφιλελευθερισμός: Ένα Μοντέλο Ανάπτυξης εγγενώς Ασταθές

Όπως φαίνεται καθαρά στα διαγράμματα 72.1, 72.2 και 73.3, κατά τη νεοφιλελεύθερη περίοδο η ιδιωτική κατανάλωση δεν εξελίσσεται παράλληλα με το «διορθωμένο» μερίδιο του Μισθού στο ΑΕΠ (adjusted wage share in the GDP). Η στατιστική διόρθωση του μεριδίου του μισθού στο ΑΕΠ συνίσταται στην εξουδετέρωση της επίδρασης των εισοδημάτων των αυτοεργοδοτούμενων, στους οποίους αποδίδεται ο μέσος μισθός, έτσι που το μερίδιο του μισθού να αποτελεί ένα δείκτη που να επιτρέπει τη σύγκριση ανάμεσα σε διαφορετικές στιγμές και διαφορετικές χώρες. Μια άνοδος του διορθωμένου μεριδίου του μισθού στο ΑΕΠ σε μία χώρα π.χ. δείχνει μια άνοδο του βιοτικού επιπέδου των μισθωτών δυσανάλογη ως προς τα κέρδη.

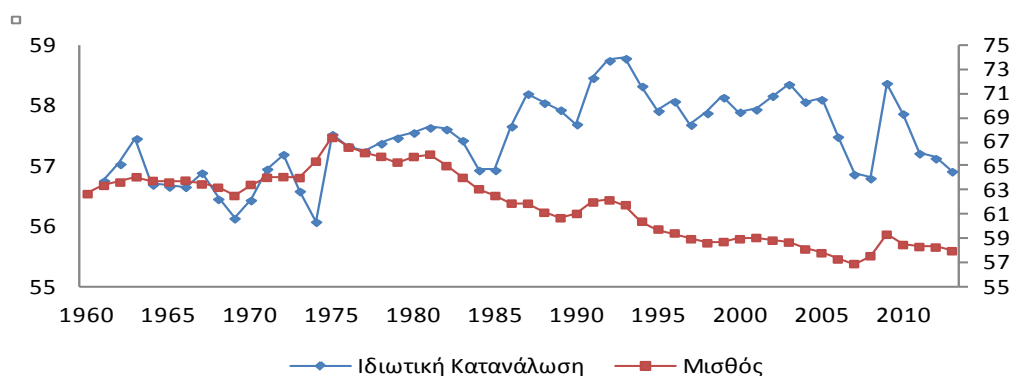
Και στους τρεις βασικούς πόλους της παγκόσμιας οικονομίας παρατηρείται αύξηση του λόγου ιδιωτικής κατανάλωσης και μεριδίου του μισθού στο ΑΕΠ από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 (διάγραμμα 72.4). Βέβαια, εκ πρώτης άποψης τουλάχιστον, αυτή η μεταβολή οφείλεται σε διαφορετικούς λόγους (διαγράμματα 72.1, 72.2 και 72.3). Στις ΗΠΑ η ιδιωτική κατανάλωση αυξάνεται ενώ το μερίδιο του μισθού παρουσιάζει σχετική σταθερότητα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 2000. Στην ΕΕ-15, αντίθετα, η ιδιωτική κατανάλωση παρουσιάζει σχετική σταθερότητα ενώ το μερίδιο του μισθού μειώνεται. Αυτή η διαφορά, στις δύο περιπτώσεις οφείλεται ως ένα βαθμό στο γεγονός ότι στις ΗΠΑ πολλά υψηλά εισοδήματα καταγράφονται ως μισθοί. Σύμφωνα με τους Ian Dew-Becker και Robert J. Gordon²³, η «οικονομία των σούπερ σταρ» αλλοιώνει κάπως την εικόνα της εξέλιξης του μεριδίου του μισθού στο ΑΕΠ: Κάποια κατανεμημένα κέρδη οικονομικών δραστηριοτήτων όπως π.χ το υπέρογκο εισόδημα των Golden Boys του χρηματοπιστωτικού συστήματος και άλλων σούπερ σταρ του κινηματογράφου ή του αθλητισμού, που στην πραγματικότητα αποτελούν ένα είδος προσόδου, θεωρούνται από την στατιστική υπηρεσία ως «μισθοί». Αν λοιπόν αφαιρέσει κανείς το 5% των ανώτερων «μισθών» από τον υπολογισμό του μεριδίου του μισθού στο ΑΕΠ, η εικόνα της εξέλιξης του τελευταίου στις ΗΠΑ δεν θα διέφερε και τόσο από αυτή της ΕΕ-15.

²³ Βλέπε Ian Dew-Becker, Robert J. Gordon (Northwestern University), Where did the Productivity Growth Go? Inflation Dynamics and the Distribution of Income, Washington DC, September 2005: <http://zfacts.com/metaPage/lib/gordon-Dew-Becker.pdf>

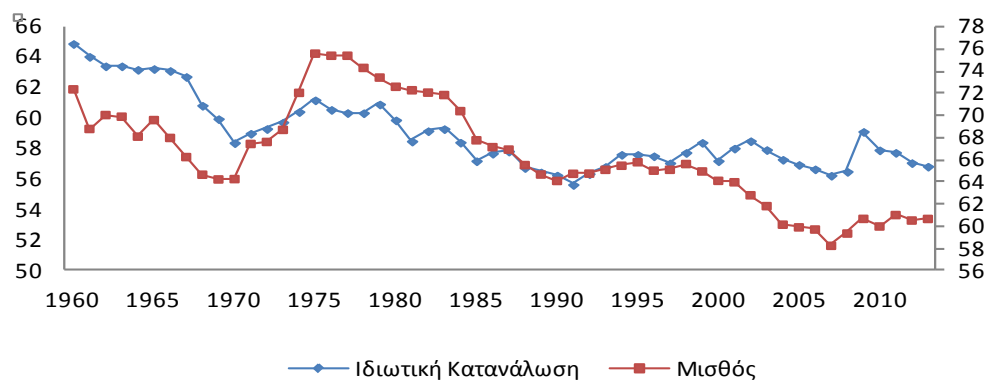
Διάγραμμα 72.1. Ιδιωτική Κατανάλωση (% του ΑΕΠ, αριστερή κλίμακα) και μισθός (% του ΑΕΠ, δεξιά κλίμακα) στις ΗΠΑ, 1960-2013

Διάγραμμα 72.2. Ιδιωτική Κατανάλωση (% του ΑΕΠ, αριστερή κλίμακα) και μισθός (% του ΑΕΠ, δεξιά κλίμακα) στην ΕΕ-15, 1960-2013

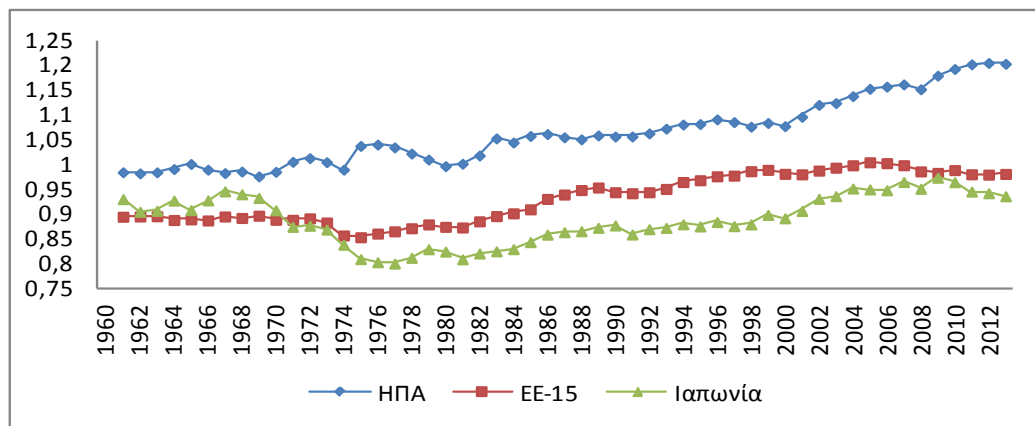

Διάγραμμα 72.3. Ιδιωτική Κατανάλωση (% του ΑΕΠ, αριστερή κλίμακα) και μισθός (% του ΑΕΠ, δεξιά κλίμακα) στην Ιαπωνία, 1960-2013

Πηγή: AMECO

Διάγραμμα 72.4. Λόγος του ποσοστού ιδιωτικής κατανάλωσης και του μεριδίου του μισθού στο ΑΕΠ, στις ΗΠΑ, ΕΕ-15 και Ιαπωνία, 1961-2013

Πηγή: AMECO

Όπως και να έχουν τα πράγματα ο λόγος ιδιωτικής κατανάλωσης και μισθού παρουσιάζει παντού αυξητική τάση από τις αρχές της δεκαετίας του 1980: Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 72.4, οι τρεις καμπύλες εξελίσσονται με αρκετά όμοιο τρόπο, παρά το γεγονός ότι η καμπύλη του κάθε πόλου εκκινεί από διαφορετικό σημείο.

Από τι ακριβώς εξαρτάται η εξέλιξη του λόγου ιδιωτικής κατανάλωσης και μισθού ως ποσοστών στο ΑΕΠ; Εξαρτάται από τέσσερεις βασικούς παράγοντες:

- από την αύξηση της καθαρής εισροής χρήματος στην χώρα που επηρεάζει τη διαθέσιμη ρευστότητα της οικονομίας της. Όταν μια χώρα παρουσιάζει έλλειμμα στις τρέχουσες συναλλαγές, αυτό το έλλειμμα δεν μπορεί παρά να χρηματοδοτείται από το εξωτερικό (πράγμα που ισχύει για τις ΗΠΑ, όπως φαίνεται στο διάγραμμα 73.1)
- Από τη μείωση του ποσοστού αποταμίευσης των νοικοκυριών
- Από την αύξηση του μεριδίου του κέρδους στο συνολικό κέρδος που οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής καταναλώνουν ιδιωτικά
- Από την αύξηση του μεριδίου των κερδών στο συνολικό κέρδος που μεταφέρεται στα μεσαία ή κατώτερα εισοδηματικά στρώματα (αυτοαπασχολούμενοι, μισθωτοί) υπό μορφή καταναλωτικών δανείων.

Το κλειδί, κατά την άποψη μας, για την κατανόηση της παρούσας παγκόσμιας κρίσης είναι ο τέταρτος παράγοντας που εξηγεί την αυξητική τάση του λόγου ιδιωτικής κατανάλωσης και μεριδίου του μισθού στο ΑΕΠ.

Οι πρώτοι δύο παράγοντες δεν έχουν καθολική ισχύ. Στις ΗΠΑ υπάρχει καθαρή εισροή κεφαλαίων (αρνητικές τρέχουσες συναλλαγές, διάγραμμα 73.1) , όχι όμως και στην Ιαπωνία που υπάρχει αρνητική καθαρή εισροή, δηλαδή εκροή κεφαλαίων (θετικές τρέχουσες συναλλαγές, διάγραμμα 73.3). Η ΕΕ-15 παρουσιάζει πιο «ισορροπημένη» εικόνα διότι οι τρέχουσες συναλλαγές της είναι διαχρονικά κοντά στο μηδέν (διάγραμμα 73.2). Το ποσοστό αποταμίευσης των νοικοκυριών μειώνεται

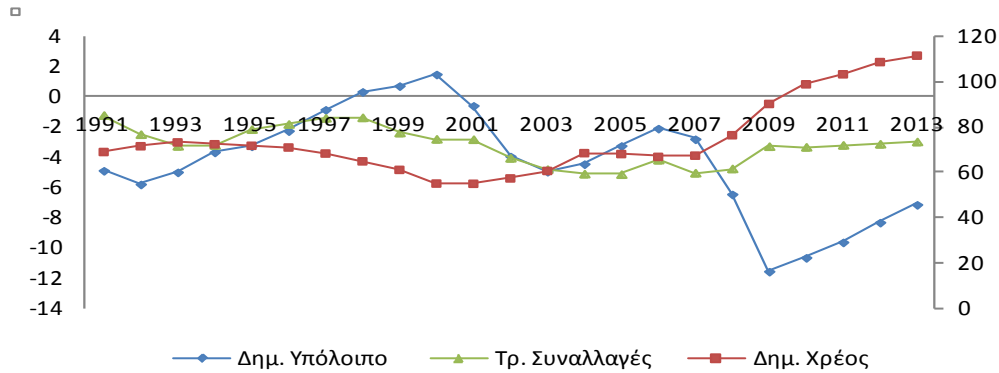
σαφώς στις ΗΠΑ ειδικά τα τελευταία χρόνια πριν την κρίση, δεν συμβαίνει όμως το ίδιο στην Ιαπωνία. Στην ΕΕ-15 τα πράγματα είναι εσωτερικά πολύ διαφοροποιημένα. Ενώ στην Νότια Ευρώπη και το Ηνωμένο βασίλειο το ποσοστό αποταμίευσης παρουσιάζει πτώση, στη Βόρεια Ευρώπη δεν συμβαίνει παντού το ίδιο. Η συνολική μείωση του ποσοστού αποταμίευσης των νοικοκυριών στην ΕΕ-15 δεν συγκρίνεται με αυτή των ΗΠΑ, όπου σχεδόν εκμηδενίστηκε το 2007.

Ο τρίτος παράγοντας είναι καθολικής ισχύος, πράγμα που φαίνεται από τις αυξημένες κοινωνικές ανισότητες που καταγράφουν οι στατιστικές. Ωστόσο, αυτός ο παράγοντας δεν οδηγεί αυτόματα σε οικονομική αστάθεια. Θα μπορούσε κανείς να φανταστεί ένα σχετικά σταθερό μοντέλο επιβραδυμένης οικονομικής ανάπτυξης, όπου ένα μεγαλύτερο μερίδιο του κέρδους στο συνολικό κέρδος καταναλώνεται σε προϊόντα πολυτελείας, των οποίων το «ειδικό βάρος» στο σύνολο της παραγωγής προσαρμόζεται ανάλογα.

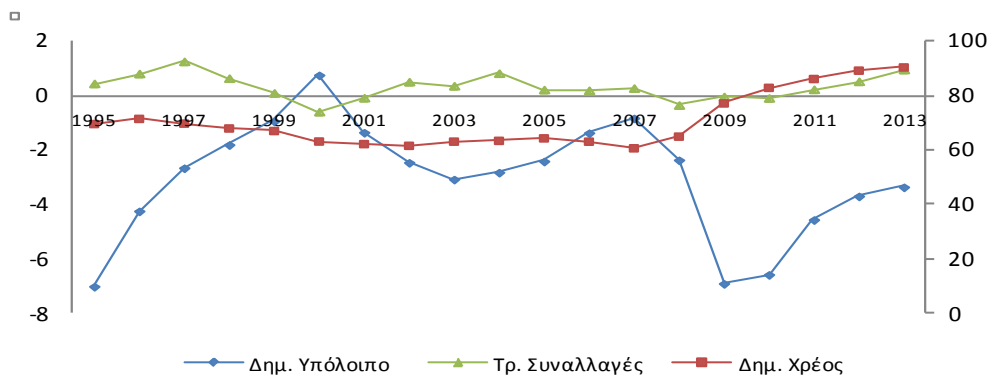
Η αστάθεια προκύπτει όταν τα κέρδη που δεν επενδύονται παραγωγικά, δεν καταναλώνονται εξολοκλήρου από τις τάξεις που τα ιδιοποιούνται. Αν ο μισθός καθλώνεται ενώ το χρέος των νοικοκυριών της εργατικής τάξης αυξάνεται συνεχώς, οι μισθωτοί καταναλώνουν στον παρόντα χρόνο ένα μέρος από τα μελλοντικά τους εισοδήματα. Το χρέος αυτό μπορεί να είναι βιώσιμο όσο η δυνατότητα εξυπηρέτησής του δεν αμφισβητείται, δικαιολογημένα ή αδικαιολόγητα, από τις «αγορές». Σε περίπτωση τέτοιας αμφισβήτησης το όλο μοντέλο ανάπτυξης καταρρέει, διότι οι υποκειμενικότητες που το συγκρότησαν (οι «αγορές») συνειδητοποιούν την εύθραυστη φύση των υλικών του θεμελίων. Ο πανικός που δημιουργείται το ακυρώνει με τις πρώτες εμφανείς ρωγμές στα θεμέλια του.

Ένα μοντέλο ανάπτυξης είναι αυτό που ο Μαρξ ονομάζει «σχήμα αναπαραγωγής του κεφαλαίου». Ο 2ος τόμος του Κεφαλαίου αρχίζει με ένα πρώτο τμήμα που, όπως είδαμε, αναλύει τους τρεις βασικούς ρυθμούς του κεφαλαίου. Στη διαδικασία αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου πρέπει να ισχύουν κάποιες ποσοτικές σχέσεις ανάμεσα στις τρεις λειτουργικές μορφές που συνυπάρχουν ταυτόχρονα. Στο τελευταίο τμήμα του 2ου τόμου επιχειρείται μια πρώτη προσέγγιση αυτών των ποσοτικών σχέσεων. Διατυπώνεται δηλαδή ένα γενικό υπόδειγμα των σχημάτων αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Η βασική ιδέα συνίσταται στο εξής:

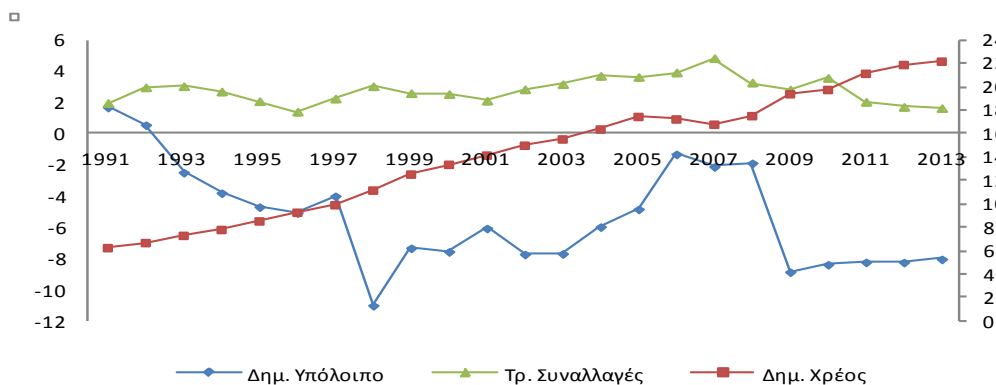
Διάγραμμα 73.1. Δημοσιονομικό Υπόλοιπο και Τρέχουσες Συναλλαγές (% του ΑΕΠ, αριστερή κλίμακα) και Δημόσιο Χρέος στις ΗΠΑ (% του ΑΕΠ δεξιά κλίμακα), 1991-2013.

Διάγραμμα 73.2. Δημοσιονομικό Υπόλοιπο και Τρέχουσες Συναλλαγές (% του ΑΕΠ, αριστερή κλίμακα) και Δημόσιο Χρέος στην ΕΕ-15 (% του ΑΕΠ, δεξιά κλίμακα), 1995-2013.

Διάγραμμα 73.3. Δημοσιονομικό Υπόλοιπο και Τρέχουσες Συναλλαγές (% του ΑΕΠ, αριστερή κλίμακα) και Δημόσιο Χρέος στην Ιαπωνία (% του ΑΕΠ, δεξιά κλίμακα), 1991-2013.

Πηγή: AMECO

Για να λειτουργεί ομαλά το σχήμα, η προσφορά εμπορευματικών αξιών των διάφορων παραγωγικών τομέων πρέπει να αντιστοιχεί σε μια κατανομή των κοινωνικών εισοδημάτων που να εξασφαλίζει την πραγματοποίηση των εμπορευματικών αξιών σε συνθήκες απλής ή διευρυμένης αναπαραγωγής των εμπορευμάτων.

Τα παραδείγματα που αναπτύσσει ο Μαρξ χωρίζουν την παραγωγική δραστηριότητα σε δύο βασικούς τομείς: τον τομέα παραγωγής μέσω παραγωγής και τον τομέα παραγωγής εμπορευμάτων κατανάλωσης.

Η αξία του ετήσιου προϊόντος του τομέα Ια (μέσα παραγωγής) περιλαμβάνει το καταναλωθέν σταθερό κεφάλαιο (Ισ), το καταναλωθέν μεταβλητό (Ιμ) και την παραχθείσα υπεραξία (Ιυ): $I\alpha = I\sigma + I\mu + I\upsilon$.

Κατ' αναλογία η ετήσια αξία του τομέα ΙΙ, που παράγει είδη κατανάλωσης, γράφεται ως εξής: $II\alpha = II\sigma + II\mu + II\upsilon$

Σε συνθήκες απλής αναπαραγωγής, στην προσφορά μέσω παραγωγής (Ια) αντιστοιχεί η ζήτηση $I\sigma + II\sigma$, διότι οι κεφαλαιοκράτες πρέπει να αντικαταστήσουν απλώς το παραγωγικά καταναλωθέν σταθερό κεφάλαιο. Συνεπώς: $I\sigma + I\mu + I\upsilon = I\sigma + II\sigma$. Διαγράφοντας τους ισοδύναμους όρους που εμφανίζονται στις δύο πλευρές της εξίσωσης, βλέπουμε ότι η καθαρή προστιθέμενη αξία του τομέα Ι πρέπει να αντιστοιχεί με την ζήτηση σταθερού κεφαλαίου του τομέα ΙΙ: $I\mu + I\upsilon = II\sigma$.

Στην ίδια ακριβώς εξίσωση θα καταλήξουμε εκκινώντας από την προσφορά του τομέα ΙΙα. Ποιος αγοράζει αυτά τα εμπορεύματα και με ποιο αντίτιμο; Οι κεφαλαιοκράτες και των δύο τομέων με τις υπεραξίες που ιδιοποιούνται, καθώς και οι εργάτες τους με τους μισθούς τους. Συνεπώς $II\sigma + II\mu + II\upsilon = I\upsilon + II\upsilon + I\mu + II\mu$. Διαγράφοντας τους ισοδύναμους όρους στις δύο πλευρές της εξίσωσης ($II\sigma = I\mu + I\upsilon$), βλέπουμε ότι η προσφορά του τομέα ΙΙ που αντιστοιχεί στο σταθερό του κεφάλαιο πρέπει να ισούται με τη ζήτηση του τομέα Ι που αντιστοιχεί στους μισθούς που πληρώνει («κόστος εργασίας στο προϊόν») και την υπεραξία που ιδιοποιούνται οι παραγωγοί μέσω παραγωγής.

Σε συνθήκες διευρυμένης αναπαραγωγής ένα μέρος της υπεραξίας θα επενδυθεί παραγωγικά σε σταθερό κεφάλαιο και στους δύο τομείς (iσ και iισ). Συνεπώς, ένα άλλο μέρος της υπεραξίας πρέπει να επενδυθεί σε επιπλέον μεταβλητό κεφάλαιο (iμ και iιμ) και μόνο όση υπεραξία απομένει θα καταναλωθεί ιδιωτικά από τους κεφαλαιοκράτες (iκ και iικ). Συνεπώς, η υπεραξία στον κάθε τομέα χωρίζεται σε τρία μέρη ως εξής:

$I\upsilon = i\sigma + i\mu + i\kappa$ και $II\upsilon = i\i\sigma + i\i\mu + i\i\kappa$. Ως εκ τούτου, η προσφορά αξίας (αριστερό σκέλος της εξίσωσης) και η ζήτηση (δεξιό σκέλος) του τομέα Ι και ΙΙ διαμορφώνονται ως εξής:

Τομέας I: $I\sigma + I\mu + i\sigma + i\mu + ik = I\sigma + i\sigma + I\mu + i\mu$ ή $I\mu + i\mu + ik = I\mu + i\mu$ δηλαδή το μέρος της αξίας που προσφέρει ο τομέας I που αντιστοιχεί στο μεταβλητό του κεφάλαιο και στην υπεραξία που καταναλώνεται ιδιωτικά πρέπει να αντιστοιχεί με τη ζήτηση του Τομέα II σε σταθερό κεφάλαιο.

Τομέας II: $I\mu + I\mu + i\mu + i\mu + iik = I\mu + i\mu + ik + I\mu + i\mu + iik$ ή $I\mu + i\mu = I\mu + i\mu + ik + I\mu + i\mu + iik$ δηλαδή το μέρος που προσφέρει ο τομέας II που αντιστοιχεί στο συνολικό του σταθερό κεφάλαιο πρέπει να ισούται με το σύνολο της ζήτησης του τομέα I σε καταναλωτικά προϊόντα.

Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι αυτά τα σχήματα αναπαραγωγής τοποθετούνται σε ένα ψηλό επίπεδο αφαίρεσης, δηλαδή αποτελούν μίαν υπεραπλουστευμένη προσέγγιση της πραγματικότητας. Δεν υπάρχει επίσης καμία αμφιβολία ότι δεν στοχεύουν στο να αποδείξουν ούτε ότι το σύστημα θα καταρρεύσει υποχρεωτικά, ούτε ότι θα αναπαράγεται εσαεί²⁴. Ο Μαρξ θέτει το ζήτημα με διαφορετικούς όρους: Προκειμένου η καπιταλιστική αναπαραγωγή να είναι σχετικά ομαλή πρέπει τα σχήματα αναπαραγωγής να σέβονται τις πιο πάνω συνθήκες ισορροπίας.

Ποιο είναι όμως το σχήμα αναπαραγωγής της περιόδου που προηγήθηκε της κρίσης; Μήπως αυτό το συγκεκριμένο σχήμα είχε από την αρχή ημερομηνία λήξης;

Το σχήμα που ήδη υπαινιχθήκαμε διαφοροποιεί το γενικό υπόδειγμα του Μαρξ ως προ τούτο: Ένα μέρος του τμήματος της υπεραξίας που προορίζεται για ιδιωτική κατανάλωση των δύο τομέων (δηλαδή ένα μέρος του ik και του iik), αντί να καταναλώνεται από τους καπιταλιστές, καταναλώνεται από τους μισθωτούς μεταβιβαζόμενο σε αυτούς υπό μορφή δανείων. Αν υποθέσουμε ότι όλοι οι άλλοι όροι του σχήματος αναπαραγωγής παραμένουν αναλλοίωτοι και οι μισθωτοί εξυπηρετούν το χρέος τους, δηλαδή επιστρέφουν την υπεραξία που του παραχωρήθηκε ως δάνειο και επιπλέον καταβάλουν τον τόκο (για λόγους απλοποίησης του συλλογισμού ας υποθέσουμε ότι τα δάνεια είναι ετήσια), στον επόμενο ετήσιο κύκλο αναπαραγωγής στο ik και στο iik προστίθενται οι τόκοι (αφαιρούνται από τους μισθούς). Συνεπώς, αν το μέρος της υπεραξίας που καταναλώνουν οι ίδιοι οι καπιταλιστές στο σύνολο της υπεραξίας που καταναλώνεται ιδιωτικά παραμείνει σταθερό και το σύνολο της υπεραξίας που καταναλώνεται ιδιωτικά (το ik και το iik) παραμείνει σταθερό ως ποσοστό της συνολικής υπεραξίας ($\frac{ik+iik}{I\mu+I\mu}$) ή αν αυξηθεί λιγότερο απ' ό,τι οι τόκοι, πρέπει την τρίτη χρονιά να αυξηθούν τα δάνεια των μεν και η εξυπηρέτηση των χρέους των δε και ούτε καθεξής εσαεί.

Ένα τέτοιο σχήμα αναπαραγωγής δεν μπορεί όμως να δικαιωνίζεται για τον απλούστατο λόγο ότι προϋποθέτει μίαν απεριόριστη δυνατότητα εξυπηρέτησης του χρέους. Η εξυπηρέτηση του χρέους αντλείται, όμως, από μια περιορισμένη πηγή

²⁴ Όπως αναλύσαμε αλλού (Stavros Tombazos, *Le Temps dans l'analyse économique*, ό. π.), οι μαρξιστές που επιχειρηματολόγησαν υπέρ της κατάρρευσης, όπως και αυτοί που έβλεπαν στα σχήματα αναπαραγωγής τη δυνατότητα μιας ατέρμονης καπιταλιστικής ανάπτυξης υποπίπτουν στο ίδιο μεθοδολογικό λάθος.

εισοδήματος: τον μισθό, του οποίου το «διαθέσιμο» μέρος για τον μισθωτό φθίνει από χρόνο σε χρόνο. Με σταθερό ποσοστό εκμετάλλευσης ($\frac{Y}{M}$), με σταθερό ποσοστό ιδιωτικής κατανάλωσης της υπεραξίας που καταναλώνουν οι ίδιοι οι καπιταλιστές στο σύνολο της υπεραξίας που καταναλώνεται ιδιωτικά και με σταθερό ποσοστό του μέρους της υπεραξίας που προορίζεται για ιδιωτική κατανάλωση στο σύνολο της υπεραξίας, ο αριθμητής του ποσοστού εκμετάλλευσης, αν προσθέσουμε σ' αυτόν και τους τόκους (T) της περιόδου (t), εμφανίζεται σαν μια αύξουσα ακολουθία του τύπου $Y + Tt1, Y + Tt1 + Tt2, Y + Tt1 + Tt2... + Ttn$. Παράλληλα, ο παρονομαστής του ποσοστού εκμετάλλευσης εμφανίζεται ως μια φθίνουσα ακολουθία του τύπου $M - Tt1, M - Tt1 - Tt2, M - Tt1 - Tt2... - Ttn$. Ένα τέτοιο ανισόρροπο σχήμα αναπαραγωγής εξαντλεί τον απόλυτο χρονικό του ορίζοντα μόλις το μέρος του διαθέσιμου μισθού συρρικνωθεί σε βαθμό που η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης να μην είναι πλέον συμβατή με την εξυπηρέτηση του χρέους. Η οικονομική κρίση εκδηλώνεται έτσι, καταρχήν, στην χρηματοπιστωτική της διάσταση, ως συσσώρευση μη βιώσιμων, ιδιωτικών χρεών.

Τα σχήματα αναπαραγωγής του Μαρξ προσδιορίζουν τις αναγκαίες ποσοτικές σχέσεις ανάμεσα στις τρεις λειτουργικές μορφές του κεφαλαίου, τις οποίες προσεγγίζουν υπό το πρίσμα της ισορροπίας προσφοράς και ζήτησης ειδών παραγωγής και ειδών κατανάλωσης. Εγείρουν, όμως, ένα κεντρικό ερώτημα: Ποιος υποχρεώνει τα κεφάλαια να σεβαστούν ένα συγκεκριμένο, λειτουργικό σχήμα αναπαραγωγής; Κανένας απαντά ο Γάλλος, οικονομολόγος Alain Lipietz, εκτός από το ειδικό ρυθμιστικό καθεστώς που χαρακτηρίζει κάθε συγκεκριμένο σχήμα αναπαραγωγής:

«Μαθηματικά, ένα καθεστώς συσσώρευσης περιγράφεται από κάποιο σχήμα αναπαραγωγής. [...]. Βεβαίως, τίποτα δεν υποχρεώνει το σύνολο των ιδιωτικών κεφαλαίων να ταχτοποιηθούν υπάκουα σε ένα συνεπές σχήμα αναπαραγωγής. Πρέπει λοιπόν ένα καθεστώς συσσώρευσης να υλοποιείται διαμέσου κανόνων, συνηθειών, νόμων, ρυθμιστικών κυκλωμάτων, διαμέσου της ρουτίνας της συμπεριφοράς των παραγόντων που μάχονται μεταξύ τους (στην αντιπαράθεση κεφαλαιοκρατών και μισθωτών, στον ανταγωνισμό ανάμεσα στα κεφάλαια), εξασφαλίζοντας έτσι την ενότητα της διαδικασίας, εξασφαλίζοντας δηλαδή ότι ένα σχήμα αναπαραγωγής τυγχάνει κάποιου σχετικού σεβασμού. Αυτό το σύνολο εσωτερικευμένων ρυθμίσεων και κοινωνικών διαδικασιών που ενσαρκώνει το κοινωνικό στις ατομικές συμπεριφορές (το *habitus*, μια έννοια που εκλαΐκευσε ο Pierre Bourdieu) είναι αυτό που ονομάζουμε τρόπο ρύθμισης.»²⁵

Ο τρόπος ρύθμισης της νεοφιλελεύθερης εποχής στηρίχθηκε ωστόσο πάνω σε μια λανθασμένη παραδοχή που οι πριμαντόνες της αγοράς αναγόρευαν σε απόλυτο, θρησκευτικό δόγμα: «Οι αγορές είναι σε θέση να αυτορυθμίζονται». Με άλλα λόγια, η

²⁵ Alain Lipietz, *Mirages et Miracles*, Ed. La Découverte, Paris, 1988, pp. 15-16.

καλύτερη ρύθμιση είναι η θεσμική απορύθμιση και η χαλάρωση των εποπτικών αρχών.

Εκ των υστέρων, δηλαδή όταν ξέσπασε η μεγάλη κρίση, ο διακεκριμένος γκουρού του νεοφιλελευθερισμού Alain Greenspan, που διετέλεσε επικεφαλής της κεντρικής τράπεζας των ΗΠΑ στα κρίσιμα χρόνια πριν την κρίση, υποχρεώθηκε να παραδεχτεί τόσο το ιδεολογικό περιεχόμενο της οικονομικής του θεώρησης όσο και την ανικανότητα του να κατανοήσει την κρίση. Στις 23/10/2008, στην κατάθεση του ενώπιον της Επιτροπής Εποπτείας και Κυβερνητικής Μεταρρύθμισης της Βουλής των Αντιπροσώπων των ΗΠΑ ανέφερε:

«Έχω μια ιδεολογία. Φρονώ πως η ελεύθερη ανταγωνιστική αγορά είναι μακράν ο καλύτερος τρόπος οργάνωσης της οικονομίας. Δοκιμάσαμε τη ρύθμιση, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν λειτούργησε εποικοδομητικά».

«Ανακάλυψα ένα σφάλμα στο μοντέλο που θεωρούσα ότι αποτελεί τη δομή η οποία καθορίζει πως λειτουργεί ο κόσμος».

«Όσοι από εμάς είχαμε υπολογίσει στο ίδιο συμφέρον των χρηματοπιστωτικών οργανισμών να προστατέψουν την καθαρή θέση των μετόχων τους, εμού συμπεριλαμβανομένου, είμαστε τόσο σοκαρισμένοι, που ακόμη δυσκολευόμαστε να πιστέψουμε αυτό που έγινε»²⁶.

Ωστόσο, όπως θα δείξουμε εξετάζοντας την κρίση στην χρηματοπιστωτική της διάσταση, το απορυθμισμένο χρηματοπιστωτικό σύστημα δεν υπήρξε μόνο ο αδύνατος κρίκος της παγκόσμιας οικονομικής αλυσίδας, αλλά και αναπόσπαστο μέρος του σχήματος αναπαραγωγής του κεφαλαίου που κατέρρευσε.

3. Χρηματικό κεφάλαιο και η χρηματοπιστωτική διάσταση της κρίσης

Η αδυναμία των εποπτικών αρχών να προβλέψουν την επερχόμενη κρίση δεν οφείλεται μόνο στον ιδεολογικό χαρακτήρα της οικονομικής τους προσέγγισης ή στα σφάλματα του μοντέλου, το οποίο θεωρούσαν ότι «αποτελεί τη δομή η οποία καθορίζει πως λειτουργεί ο κόσμος». Οφείλεται επίσης στην πραγματική αδιαφάνεια που η απορύθμιση του χρηματοπιστωτικού συστήματος προκάλεσε. Τα παράγωγα προϊόντα του χρηματοπιστωτικού συστήματος συσκότισαν τις πραγματικότητες σε τέτοιο βαθμό που η κάθε προσπάθεια επιστημονικής κατανόησης εύκολα εκφυλιζόταν σε ένα είδος μεταφυσικής γεωμετρίας στην οποία ακόμη και ο τετραγωνισμός του κύκλου φάνταζε εφικτός. Πιο συγκεκριμένα, η αποσπασματική θεώρηση της πραγματικότητας της κυρίαρχης (άκρως μαθηματικοποιημένης αλλά εν τέλει μεταφυσικής) προσέγγισης οδηγούσε στην ψευδαίσθηση ότι η μετάθεση του κινδύνου ισοδυναμούσε με την εξαφάνισή του.

²⁶ Αναφέρονται από τον Slavoj Zizek, στο Πρώτα σαν Τραγωδία και μετά σαν Φάρσα, Scripta, Αθήνα, 2011, σσ. 50-51.

Η κρίση ξέσπασε καταρχήν όταν φανερώθηκε η επισφάλεια ενός μεγάλου μέρους των δανείων για αγορά ακινήτων στις ΗΠΑ, την οποία απέκρυβαν επιμελώς, για μεγάλο χρονικό διάστημα τα διάφορα παράγωγα, χρηματοπιστωτικά προϊόντα που καλλιεργούσαν την αδιαφάνεια.

Η μεγάλη εφεύρεση των αρχών της δεκαετίας του 1990 συνίσταται στη δυνατότητα των επενδυτικών τραπεζών να παράγουν τίτλους, με αντίκρισμα τα ενυπόθηκα δάνεια, που να είναι διαπραγματεύσιμοι στις χρηματιστηριακές αγορές. Πιο συγκεκριμένα, η αλχημεία αυτή προέκυψε από την ανάμιξη διάφορων ενυπόθηκων δανείων και την έκδοση αντίστοιχων τίτλων, όπως οι τίτλοι MBS (Mortgage Backed Securities: τίτλοι βασισμένοι σε υποθήκες), CDO (Collateralized Debt Obligations: τίτλοι χρέους με αντίκρισμα), κ.λπ.²⁷ Οι ιδιωτικές επενδυτικές τράπεζες αγόραζαν δάνεια από τον αρχικό δανειστή (τράπεζες ή άλλους δανειστικούς οργανισμούς κάθε τύπου), για να τα μετατρέψουν σε τίτλους και υπό τη μορφή αυτών των τίτλων ξεφορτώνονταν τα δάνεια αυτά, τον κίνδυνο που ελλόχευε σ' αυτά, όπως βέβαια και μέρος των ωφελημάτων τους: Το μεγαλύτερο μέρος των τόκων (αυτό που δεν κρατούσαν οι επενδυτικές τράπεζες) μεταφερόταν στους αγοραστές των τίτλων, δηλαδή κυρίως σε κερδοσκοπικά επενδυτικά ταμεία (hedge funds), συνταξιοδοτικά ταμεία, ασφαλιστικές εταιρίες, οίκους διαχείρισης κεφαλαίων, πολυεθνικές εταιρίες και άλλες τράπεζες. Με αυτό τον τρόπο ο κίνδυνος μη αποπληρωμής των χρεών διαχεόταν παγκόσμια σε μια μυριάδα επενδυτών και χαρτοφυλακίων και κατ' αυτό τον τρόπο θεωρείτο λελογισμένος.

Τα κερδοσκοπικά ταμεία συσκότιζαν ακόμη περισσότερο το τοπίο δημιουργώντας νέους παράγωγους τίτλους με αντίκρισμα τους παράγωγους τίτλους που αγόραζαν, δημιουργώντας δηλαδή και διοχετεύοντας στην παγκόσμια αγορά χρηματοπιστωτικά παράγωγα στη δεύτερη δύναμη.

Μεταξύ 2002 και 2005 το ποσοστό των ενυπόθηκων δανείων που πουλήθηκε από τον αρχικό δανειστή για να τιτλοποιηθεί από ιδιωτικές επενδυτικές τράπεζες αυξήθηκε από 30 σε 55% του συνόλου. Αξίζει να αναφερθεί ότι, ενώ οι οργανισμοί Fannie Mae και Freddie Mac που χρηματοδοτούνταν από το κράτος παραχωρούσαν και «τιτλοποιούσαν» τα λιγότερο επισφαλής δάνεια, τα λεγόμενα *primes mortgages*, οι ιδιωτικές επενδυτικές τράπεζες αγόραζαν από τον αρχικό δανειστή και «τιτλοποιούσαν» κυρίως τα πιο επισφαλής δάνεια, τα λεγόμενα *subprimes*. Είναι γι' αυτό που η αύξηση του ποσοστού «τιτλοποίησης» των ενυπόθηκων δανείων από τις ιδιωτικές επενδυτικές τράπεζες είναι τόσο σημαντική. Επέφερε ουσιαστικά μια ριζοσπαστική αλλαγή στη φιλοσοφία του χρηματοπιστωτικού συστήματος.

Από ένα σύστημα όπου η παραχώρηση δανείου σήμαινε και ανάληψη του ελλοχεύοντος κινδύνου περάσαμε σε ένα σύστημα που αποδεσμεύει την

²⁷ Βλέπε Σπύρος Λαπατσιώρας, Γιάννης Μηλιός, «Χρηματοπιστωτική κρίση και οικονομική ρύθμιση», Θέσεις, τεύχος 103, Απρίλιος-Ιούνιος 2008, Αθήνα.

παραχώρηση δανείου από τον κίνδυνο διαμέσου της πώλησής του δανείου υπό μορφή παράγωγων τίτλων.

Δημιουργήθηκαν διάφορες υποκατηγορίες τίτλων MBS, CDO κ.λπ. ανάλογα με τον βαθμό επικινδυνότητας και απόδοσης των αρχικών δανείων. Καθοριστικό ρόλο σ' αυτήν την στρωμάτωση έπαιξαν οι διάφοροι οίκοι αξιολόγησης χρηματοπιστηριακών τίτλων. Οι πιο «σίγουροι» τίτλοι που αξιολογήθηκαν με AAA αποτέλεσαν την πρώτη κατηγορία, τη λεγόμενη *super senior*. Η δεύτερη κατηγορία τίτλων με αξιολόγηση AA και A ονομάστηκε «*senior*», η τρίτη με αξιολόγηση BBB και BB «*mezzanine*» μέχρι την τελευταία κατηγορία χωρίς αξιολόγηση που ονομάστηκε «*equity*». Στα αγγλοσαξονικά «λατινικά» της αγοράς, αυτή η τελευταία κατηγορία ονομαζόταν «*toxic waste*», δηλαδή «τοξικά απόβλητα». Τα τελευταία, όσο δεν απελευθερώνουν την τοξικότητα τους, όσο δηλαδή και οι πιο αφερέγγυοι δανειολήπτες πληρώνουν τις δόσεις τους, είναι τα πιο αποδοτικά. Αυτή η έσχατη κατηγορία τίτλων υποτίθεται ότι θα προστάτευε και τις άλλες κατηγορίες λειτουργώντας σαν «συναγερμός». Αφού αυτοί οι «τοξικοί» τίτλοι θα κατέρρεαν πρώτοι, θα υπήρχε χρόνος αντίδρασης για να προστατευθεί η αξία των υπόλοιπων.

Σύμφωνα με μια μελέτη των A. Mian και A. Sufi²⁸, κατά την περίοδο 2001-2005, τα πιο επισφαλή ενυπόθηκα δάνεια αυξήθηκαν με ταχύτερο ρυθμό απ' ό,τι τα ολιγότερο επισφαλή. Η μελέτη παρουσιάζει στοιχεία σχετικά με τις αιτήσεις δανείων που απορρίφθηκαν την περίοδο 1996-2000 κατά γεωγραφική περιοχή, υπολογίζοντας έτσι τη ζήτηση που δεν πραγματοποιήθηκε. Οι περιοχές που παρουσίασαν την πιο μεγάλη αύξηση ενυπόθηκων δανείων την περίοδο 2001-2002 είναι ακριβώς οι περιοχές όπου τα ποσοστά απόρριψης τέτοιων δανείων ήταν τα πιο ψηλά κατά την περίοδο 1996-2000. Είναι γι' αυτό που από το 2005 παρατηρείται αύξηση του ποσοστού ανικανότητας εξυπηρέτησης του χρέους, που από λιγότερο από 11% στις 31/3/2005 ξεπέρασε το 16% δύο χρόνια αργότερα, κι αυτό παρά τον δυναμισμό της αμερικανικής οικονομίας κατά την ίδια περίοδο.

Τα παράγωγα χρηματοπιστωτικά προϊόντα της αγοράς ακινήτων ανήκουν σε μια ευρύτερη κατηγορία τίτλων που ονομάζονται ABS (*Asset Backed Securities*, δηλαδή τίτλοι που βασίζονται σε περιουσιακό ενεργητικό). Αυτοί οι τίτλοι, που παραπέμπουν και σε δάνεια σε επιχειρήσεις, σε καταναλωτικά δάνεια, δάνεια μέσω πιστωτικών καρτών, εμπορικά δάνεια κ.λπ., γνώρισαν μιαν ιλιγγιώδη αύξηση από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και κυρίως μετά το 1990. Ενώ το 1980 η αξία αυτών των τίτλων δεν ξεπερνούσε μερικές δεκάδες δισεκατομμύρια δολάρια, το 1993 ξεπέρασε τις 2.000 δισεκατομμύρια και το 2006 πλησίασε τις 11.000 δισεκατομμύρια!²⁹

Και βέβαια, όσο πλήθαιναν τα δάνεια, τιτλοποιημένα ή μη, πλήθαιναν και τα χρέη. Ενώ το ποσοστό αποταμίευσης των αμερικανικών νοικοκυριών ακολούθησε πτωτική

²⁸ A. Mian & A. Sufi, *The Consequences of Mortgage Credit Expansion: Evidence from the 2007 Mortgage Crisis*, University of Chicago Graduate School of Business, January 2008.

²⁹ Δεδομένα της FED: Βλέπε Sandra Moatti, «*La machine à dette*», *Alternatives économiques*, no 274, novembre 2008.

τροχιά μέχρι να πλησιάσει το 0% το 2008, τα χρέη τους εκτοξεύθηκαν στα ύψη: Από λιγότερο από 5.000 δισεκατομμύρια δολάρια το 1995, έφθασαν στις 13.975 δισεκατομμύρια το 2008. Την ίδια περίοδο, τα χρέη των μη «χρηματικών επιχειρήσεων»³⁰ πέρασε από λιγότερο από 3.000 δισεκατομμύρια στις 7.027, το χρέος της ομοσπονδιακής κυβέρνησης από περίπου 3.500 στις 5.274 – παρά την πτωτική του τάση μέχρι το 2002 – , το χρέος των πολιτειών και των τοπικών αρχών από περίπου 1.000 σε 2.222 δισεκατομμύρια³¹.

Οι επενδυτικές τράπεζες, οι οποίες εποπτεύονται πολύ λιγότερο από τις εμπορικές τράπεζες, παρέκαμπταν εντελώς τις εποπτικές αρχές και τους κανόνες, τοποθετώντας τις δραστηριότητες τους με παράγωγα προϊόντα εκτός ισολογισμού. Αυτές οι δραστηριότητες εκτός ισολογισμού ισοδυναμούν ουσιαστικά με ένα παράλληλο και πλήρως απορρυθμισμένο τραπεζικό σύστημα αποτελούμενο από τα λεγόμενα SPV (Special Purpose Vehicles: ταμεία «ειδικών σκοπών») ή SIV (Special Investment Vehicles: «ειδικά επενδυτικά» ταμεία). Τα τελευταία χρηματοδοτούσαν τους τίτλους που εξέδιδαν δημιουργώντας βραχυπρόθεσμα χρέη (με σκοπό π.χ την αγορά ενυπόθηκων δανείων από τον αρχικό δανειστή), με ένα ποσό αποτελούμενο από εμπορεύσιμα χαρτιά (ABCP: Asset Backed Commercial Paper) τα οποία εξέδιδαν ως αντίκρισμα κάποιων τίτλων που κατείχαν και, τέλος, με ίδια κεφάλαια που αποτελούσαν κατά κανόνα ένα εξαιρετικά μικρό ποσοστό της συνολικής χρηματοδότησης (συχνά χαμηλότερο του 2% ή ακόμη και του 1%). Στο ενεργητικό των SPV και SIV καταγράφονται οι «θεωρητικές» αξίες των διάφορων τίτλων MBS, CDO και άλλων τίτλων ABS που εκδίδουν³². Από τη στιγμή, όμως, που οι τίτλοι δεν πωλούνται στη θεωρητική τους αξία και καταγράφονται ζημιές, η «μόχλευση», που είναι αντιστρόφως ανάλογη του ποσοστού των ιδίων κεφαλαίων στο σύνολο των «επενδυμένων», είναι τεράστια. Τα ABCP απαξιώνονται απότομα, τα ίδια κεφάλαια χάνονται και παραμένει μόνο μια τεράστια μάζα χρεών με επισφαλές αντίκρισμα³³.

Όταν κατέρρευσε η Lehman Brothers ήταν πλέον φανερό ότι και η αγορά των CDS (Credit Default Swaps) θα κλονιζόταν από την κρίση. Οι τίτλοι CDS αποτελούν μια άλλη μεγάλη κατηγορία παράγωγων, χρηματοπιστωτικών προϊόντων. Η αγορά CDS λειτουργεί ως εξής: Ασφαλιστικές εταιρίες, κερδοσκοπικά ταμεία, τράπεζες και άλλοι οργανισμοί εκδίδουν τίτλους CDS που πουλούν στην ελεύθερη αγορά ως προστασία στους δανειστές παραγωγικών ή μη παραγωγικών δραστηριοτήτων. Όπως οι ασφάλειες οχημάτων π.χ. διαχέουν τις ζημιές των ατυχημάτων στο σύνολο των ασφαλισμένων ιδιοκτητών, οι τίτλοι CDS διαχέουν τις ζημιές μη εξόφλησης των χρεών στους δανειστές, οι οποίοι ουσιαστικά «ανταλλάσσουν» μεταξύ τους τον

³⁰ Χρησιμοποιούμε τον όρο «χρηματική επιχείρηση» με την ευρεία έννοια, περιλαμβάνοντας όλους τους οργανισμούς που στοχεύουν στην αύξηση του επενδυμένου χρήματος χωρίς να διαμεσολαβήσει μια δική τους παραγωγική ή εμπορική δραστηριότητα: τράπεζες, επενδυτικά ταμεία, γραφεία διαχείρισης πόρων κ.λπ.

³¹ Βλέπε Sandra Moatti, ό. π.

³² Βλέπε R. Down, "CDOS: Toxic or Tonic?" HSBC Global Research, 26 July 2007.

³³ Βλέπε Michel Aglietta, « Comprendre la crise du crédit structuré », La lettre du CEPII, no 275, février 2008 ή <http://www.cepii.fr/francgraph/pageperso/aglietta.htm>

κίνδυνο και τις ζημιές των δανείων που παραχώρησαν. Πέρα από την αδιαφάνειά της, αυτή η αγορά έχει μια περίεργη ιδιαιτερότητα που δεν ισχύει στην περίπτωση των κλασικών ασφαλειών: Δεν μπορώ π.χ να ασφαλίσω ένα αυτοκίνητο αξίας 10.000 ευρώ για υλικές ζημιές σ' αυτό το αυτοκίνητο 50.000 ευρώ και κυρίως δεν μπορώ να αγοράσω ασφάλεια για ένα αυτοκίνητο που δεν έχω (για αυτό του γείτονα π.χ). Οι τίτλοι CDS, ενώ υποτίθεται ότι ασφαλίζουν τους δανειστές έναντι ενός δανειολήπτη που ενδέχεται να μην είναι σε θέση να εξυπηρετήσει τα χρέος του, είναι δυνατό να ασφαλίζουν για πολύ μεγαλύτερα ποσά απ' ό,τι το συγκεκριμένο χρέος. Με άλλους όρους, αυτοί οι τίτλοι, αν και «ασφαλιστικοί», διέπονται και οι ίδιοι από την λογική της «οικονομίας-καζίνο»³⁴. Όταν κατέρρευσε η Lehman, οι εκδοτικοί οργανισμοί των CDS για τα χρέη της, οι οποίοι εξέδωσαν πολύ μεγαλύτερης αξίας CDS από τα ίδια τα χρέη, χρειάστηκαν και οι ίδιοι κρατική διάσωση.

Όπως σε κάθε χασοτικό σύστημα, σ' αυτό το τοξικό οικονομικό περιβάλλον μια μικρή, ανεπαίσθητη σχεδόν αλλαγή μπορεί να έχει τεράστιες επιπτώσεις. Όταν η Federal Reserve (FED: Κεντρική Τράπεζα των ΗΠΑ) αύξησε κατά 0,25% το επιτόκιο της, τίποτα το ασυνήθιστο και τίποτα το σημαντικό δεν συνέβαινε. Μόνο που το επιτόκιο, στην άλλη άκρη της αλυσίδας, του ιδιώτη που όφειλε να αποπληρώσει το στεγαστικό του δάνειο αυξήθηκε κατά μερικές ποσοστιαίες μονάδες μεταξύ 2005 και 2007. Και επειδή τα σπίτια των ιδιωτών που αδυνατούσαν να εξυπηρετήσουν το χρέος τους βγαίνουν στον πλειστηριασμό αυξάνοντας την προσφορά, η φούσκα³⁵ των ακινήτων ξεφουσκώνει, και μαζί μ' αυτήν η ψευδαίσθηση πάνω στην οποία θεμελιώθηκε μια ολόκληρη, παγκόσμια πυραμίδα δανείων, παράγωγων προϊόντων στην πρώτη και τη δεύτερη δύναμη, ασφαλειών και ασφαλιστικών τίτλων... ένας ολόκληρος κόσμος πλασματικών αξιών. Η κρίση αναγνωρίζεται επίσημα από τη στιγμή που οι κεντρικές τράπεζες υποχρεώνονται να αποκαταστήσουν την ρευστότητα (με δημόσιο χρήμα) του ιδιωτικού χρηματοπιστωτικού συστήματος: στις 9 Αυγούστου 2007.

Υποτίθεται ότι η δημιουργία παράγωγων προϊόντων αποτελεί μια μέθοδο διαχείρισης του οικονομικού κινδύνου. Ο αρχικός δανειστής μεταφέρει τον κίνδυνο στην επενδυτική τράπεζα που αγοράζει τα δάνεια για να τα τιλοποιήσει. Τα κερδοσκοπικά ταμεία και άλλοι θεσμικοί επενδυτές, που αγοράζουν αυτούς τους τίτλους, τούς πουλούν σε άλλους στην αρχική τους μορφή ή σε μορφή νέων παραγωγών προϊόντων, οι άλλοι σε άλλους και ούτω καθεξής. Αυτή όμως η συνεχής μετάθεση του κινδύνου στον Γενικευμένο Άλλο, αντί να αποτελεί ορθολογική διαχείριση του κινδύνου, τον μετατρέπει από ατομικό σε κοινωνικό, από ιδιωτικό σε συστημικό, από τοπικό σε εθνικό και παγκόσμιο. Ο Γενικευμένος Άλλος είμαστε όλοι εμείς, δηλαδή το παγκόσμιο σύστημα.

³⁴ Βλέπε Christian Chavagneux, « Comment les États ont sauvé le capitalisme », Alternatives économiques, no 274, novembre 2008.

³⁵ Οι σκέψεις του George Soros σχετικά με τις «φούσκες» παρουσιάζουν ενδιαφέρον: George Soros, Η Οικονομική Κρίση του 2008 και η Σημασία της, (μετάφραση Άγγελος Φιλιππάτος) Λιβάνη, Αθήνα, 2008.

Ο τρόπος με τον οποίο λειτούργησε το απορρυθμισμένο χρηματοπιστωτικό σύστημα δεν οδήγησε, όμως, απλώς σε μια πρωτοφανή κρίση του ίδιου του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Οδήγησε σε μια βαθιά κρίση των ίδιων των σχημάτων αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Το απορρυθμισμένο χρηματοπιστωτικό σύστημα υπήρξε αναπόσπαστο μέρος του νεοφιλελεύθερου μοντέλου ανάπτυξης. Οι φούσκες που δημιουργούσε υπήρξαν διαχρονικά το αναγκαίο τίμημα ενός ρυθμού συσσώρευσης που, αν και αργός σε σχέση με τον ρυθμό αξιοποίησης της αξίας (δηλαδή την παραγωγή κέρδους), υπήρξε υπερβολικά ταχύς σε σχέση με τις πραγματικές δυνατότητες πραγματοποίησης της αξίας βάσει της νεοφιλελεύθερης κατανομής των εισοδημάτων.

Το απορρυθμισμένο χρηματοπιστωτικό σύστημα δημιούργησε ένα εποικοδομητικά χαώδες σχήμα αναπαραγωγής διότι δημιουργούσε σχετικά ευνοϊκές συνθήκες για την πραγματοποίηση της αξίας υπονομεύοντας όμως τα θεμέλια πάνω στα οποία στηρίχθηκε με αποτέλεσμα να καθίσταται όλο και πιο ευαίσθητο ως προς ασήμαντες αλλαγές, όπως π.χ μια μικρή αύξηση στα επιτόκια των κεντρικών τραπεζών.

Για να κατανοήσει κανείς καλύτερα πώς το χρηματοπιστωτικό σύστημα διαρθρώνεται με τις πρακτικές εκμετάλλευσης, πώς δηλαδή αποτελεί οργανικό μέρος του νεοφιλελεύθερου σχήματος αναπαραγωγής, είναι χρήσιμη η ανάλυση του Μαρξ σχετικά με το κεφάλαιο-χρήμα.

Το τελευταίο αποτελεί στον Μαρξ μέρος του βιομηχανικού κεφαλαίου και όχι μιαν ανεξάρτητη οντότητα. Από την σκοπιά του ιδιοκτήτη του κεφαλαίου-χρήματος, το χρήμα χ το οποίο «επενδύεται» δανειζόμενο εμφανίζεται να παρουσιάζει την «(μετα)φυσική» ιδιότητα να πολλαπλασιάζεται με την πάροδο του χρόνου. Αρκεί να «κλείσω» τα χρήματά μου σε ένα τοκοφόρο τραπεζικό λογαριασμό για να τα πολλαπλασιάσω: το χ μετατρέπεται σε χ' διότι προστίθεται σ' αυτό ο τόκος. Στην πραγματικότητα, όμως, το χ του δανειστή για να «παραγάγει» τόκο, πρέπει, διαμέσου του τραπεζικού συστήματος, να μεταβιβαστεί στον «δραστήριο» καπιταλιστή που θα το χρησιμοποιήσει, μαζί με το δικό του κεφάλαιο σε χρηματική μορφή, για να το επενδύσει παραγωγικά. Με άλλα λόγια, το χ δεν είναι παρά μέρος του X στους κύκλους του βιομηχανικού κεφαλαίου. Ο δε τόκος δεν είναι παρά μέρος του συνολικού κέρδους.

Ακριβώς το ίδιο ισχύει και για τον ιδιοκτήτη χρήματος που αγοράζει μετοχές από τον βιομήχανο. Του δίνει χρήματα έναντι ενός τίτλου ιδιοκτησίας πάνω στο συνολικό βιομηχανικό κεφάλαιο, από το οποίο απαιτεί ένα μέρος του συνολικού του κέρδους: το μέρισμα. Το τελευταίο, όπως και ο τόκος, δεν είναι παρά μέρη του βιομηχανικού κέρδους. Στον Μαρξ το βιομηχανικό κέρδος περιλαμβάνει όλες τις υποδιαιρέσεις της υπεραξίας, όλα της τα «πρόσωπα»: κέρδος που παραμένει στην επιχείρηση μετά την αποκοπή τόκων και μερισμάτων, τον τόκο και το μέρισμα. Η αγορά μετοχής από μια βιομηχανία (πρωτογενή αγορά) αντιστοιχεί ουσιαστικά με τον απευθείας δανεισμό της, σε αντίθεση με τον τραπεζικό δανεισμό, όπου διαμεσολαβεί η τράπεζα.

Στον Μαρξ, δεν υπάρχει μεγάλο ή μικρό κεφαλαίο-χρήμα ως προς το βιομηχανικό κεφάλαιο. Υπάρχει μόνο μεγάλο ή μικρό μέρος του βιομηχανικού κεφαλαίου που εμφανίζεται παράλληλα και ως «ανεξάρτητο» κεφάλαιο-χρήμα, το οποίο παρακολουθείται και από ένα δεύτερο λογιστικό βιβλίο αφού ανήκει στον «μη παραγωγικό» καπιταλιστή.

Από τη σκοπιά ενός βιομήχανου, το κέρδος της βιομηχανίας του έχει τρεις προορισμούς: την ιδιωτική κατανάλωση, την παραγωγική επένδυση και την μη παραγωγική ή «χρηματική» επένδυση (αγορά μετοχών και γενικότερα τίτλων ιδιωτικών ή δημόσιων, αποταμίευση σε τοκοφόρο τραπεζικό λογαριασμό κ.λπ). Ωστόσο, η οικονομία είναι ένα σύστημα. Και βέβαια, η σκοπιά του μεμονωμένου ατόμου (του μέρους) δεν συμπίπτει υποχρεωτικά με μια εποπτική σκοπιά του όλου, δηλαδή μια σκοπιά που κατανοεί τον τρόπο λειτουργίας του συστήματος. Το βιομηχανικό κέρδος έχει μόνο δύο προορισμούς: την παραγωγική επένδυση και την κατανάλωση. Όταν ο βιομήχανος Α αποταμιεύει μέρος του κέρδους του στην τράπεζα, η τράπεζα δανείζει αυτά τα χρήματα, π.χ στον βιομήχανο Β, ο οποίος τα επενδύει παραγωγικά στη δική του βιομηχανία. Όταν ο βιομήχανος Α αγοράζει μετοχές της βιομηχανίας του Β στην πρωτογενή αγορά (νέα έκδοση μετοχών από το βιομήχανο Β), δίνει χρήματα στον βιομήχανο Β ο οποίος θα τα επενδύσει στη δική του βιομηχανία αν δεν θέλει να μειωθεί το κέρδος του: Ο βιομήχανος Β υποχρεούται να δώσει μέρος στον βιομήχανο Α το οποίο αποτελεί μέρος του δικού του βιομηχανικού κέρδους. Αν ο βιομήχανος Α αγοράσει μετοχές του βιομήχανου Β, ή όποιου άλλου βιομήχανου στη δευτερογενή αγορά, ρίχνοντας έτσι χρήμα στο χρηματιστήριο, κάποιος άλλος θα του πουλήσει αυτές τις μετοχές. Όσο χρήμα μπαίνει στη δευτερογενή αγορά μετοχών (και γενικότερα τίτλων) από την μια πόρτα βγαίνει από την άλλη, διότι όταν ο ένας αγοράζει ο άλλος πουλά.

Από την σκοπιά του αγοραστή τίτλων και του δανειστή η διαδικασία αξιοποίησης του χρηματικού κεφαλαίου τους απλοποιείται σε $\chi-\chi'$. Στην φαντασμαγορία των χρηματιστηρίων και των τραπεζών το χρήμα αποκτά την ιδιότητα να αυξάνεται ως δια μαγείας. Σ' αυτόν τον μεταφυσικό κόσμο των «παρθενογενέσεων», δηλαδή της αξιοποίησης της αξίας χωρίς τη διαμεσολάβηση της ανθρώπινης εργασίας ή της κατανάλωσης της εργατικής δύναμης, ευδοκίμει αυτό που ο Μαρξ ονομάζει «πλασματικό κεφάλαιο». Ενώ αρχικά η αξία των μετοχών που εξέδωσε ο βιομήχανος αντιστοιχεί σε μέρος του πραγματικού κεφαλαίου, οι αγοραπωλησίες των τίτλων στο άυλο αιθέρα των δευτερογενών αγορών οδηγούν σε μια σχετική αυτονόμηση των αγοραίων αξιών των μετοχών. Επειδή κάποιοι επενδυτές εκτιμούν ότι μπορούν να πουλήσουν την μετοχή Α σε ψηλότερη τιμή από την τιμή που την αγοράζουν είναι διατιθέμενοι να την αγοράσουν σε μια τιμή μεγαλύτερη της αξίας της ιδιοκτησίας (δηλαδή του κεφαλαίου) στην οποία αντιστοιχεί, την οποία άλλωστε δεν γνωρίζουν, αλλά απλώς εκτιμούν. Η αύξηση της ζήτησης για τη συγκεκριμένη μετοχή αυξάνεται σε σχέση με την προσφορά και μαζί μ' αυτή η πλασματική (δηλαδή η κατά φαντασία) αξία όλων των χαρτοφυλακίων που την περιλαμβάνουν.

Θεωρητικά, είναι λοιπόν δυνατόν να πλουτίζουν πλασματικά όσοι διαθέτουν μετοχές των οποίων η αγοραία αξία παρουσιάζει αύξηση. Ενώ το ΑΕΠ αυξάνεται με 2% ή 3%, ο πλασματικός πλούτος των μετόχων είναι δυνατό να αυξάνεται με 15% ή 20% ετησίως. Όμως, αυτός ο πλασματικός πλούτος εξανεμίζεται μόλις οι ιδιοκτήτες του αποφασίσουν μαζί να τον μετατρέψουν σε πραγματικό χρήμα που αγοράζει πραγματικά εμπορεύματα. Επειδή η προσφορά αυξάνεται απότομα σε σχέση με τη ζήτηση, οι τιμές των μετοχών καταρρέουν και ο πλασματικός πλούτος εξατμίζεται με την ίδια ευκολία που δημιουργήθηκε. Λόγω του μιμητισμού των αγορών, η αγοραία αξία των μετοχών παρουσιάζει έντονες κυκλικές διακυμάνσεις: φουσκώνει και ξεφουσκώνει (συχνά και κάτω από την πραγματική αξία του κεφαλαίου στο οποίο αντιστοιχούν οι μετοχές), ανάλογα με την προσδοκία αποδόσεων που καθορίζει την προσφορά και τη ζήτηση.

Το πλασματικό κεφάλαιο, ωστόσο, επηρεάζει την πραγματική οικονομία. Όταν διογκώνεται, οδηγεί σε αποφάσεις που έχουν π.χ. επιπτώσεις στην ιδιωτική κατανάλωση: Ένα νοικοκυριό μέσων εισοδημάτων που βλέπει την πλασματική αξία των μετοχών του να αυξάνεται, προτιμά να δανειστεί για να καταναλώσει, προκειμένου να μην χάσει το «κέρδος», που υπόσχεται η πλασματική διόγκωση της αξίας των μετοχών που κατέχει. Στις ΗΠΑ ιδιαίτερα η φούσκα των ακινήτων διευκόλυνε την ιδιωτική κατανάλωση μέσω δανεισμού: Συγκεκριμένα, η αύξησης της πλασματικής αξίας του υποθηκευμένου ακινήτου, έκανε τους δανειοδοτικούς οργανισμούς να θεωρούν ασφαλή την παροχή νέου, καταναλωτικού δανείου, αφού η αξία του «καλύπτεται» από την υφιστάμενη υποθήκη. Ο πλασματικός πλουτισμός γενικότερα αποτελεί κίνητρο για ιδιωτική κατανάλωση και ταυτόχρονα καθιστά πλασματικά φερέγγυο τον δανειολήπτη.

Υπάρχουν όμως και άλλες μορφές πλασματικού κεφαλαίου, πολύ σημαντικές για την κατανόηση της παρούσας κρίσης. Όταν το χρηματικό κεφάλαιο παραχωρεί δάνεια στους μισθωτούς εργάτες, αποσπά τόκους οι οποίοι προέρχονται απευθείας από την μισθωτή εργασία. Σε αυτή την περίπτωση, το χρηματικό κεφάλαιο αυξάνει την άμεση αγοραστική δύναμη του εργάτη, αλλά μειώνει (σε μεγαλύτερο βαθμό, εκτός και αν το πραγματικό επιτόκιο είναι μηδενικό ή αρνητικό) τον μελλοντικό του διαθέσιμο μισθό, διότι ο μισθωτός εργάτης οφείλει να εξυπηρετήσει το χρέος του. Αυτό ισοδυναμεί με μια αύξηση του ποσοστού υπεραξίας κατά τη διάρκεια εξυπηρέτησης του χρέους. Με άλλους όρους, όσο ο μισθωτός εργάτης, λόγω απώλειας μέρους της σχετικής αγοραστικής του δύναμης, υποχρεώνεται να καταφύγει στο δανεισμό, τόσο αυξάνεται το ποσοστό εκμετάλλευσης της εργατικής του δύναμης από το κεφάλαιο. Επειδή ο τόκος που ιδιοποιείται έτσι το χρηματικό κεφάλαιο αγοράζει εμπορεύματα με πραγματική αξία, και πάλιν μπορεί να θεωρηθεί ως εισόδημα εκ μεταφοράς από το συνολικό παραγωγικό κέρδος, έστω κι αν, σ' αυτή την περίπτωση, αυτή η μεταφορά γίνεται με έμμεσο τρόπο. Όταν όμως η συσσώρευση δικαιωμάτων επί της μελλοντικής εργασίας, υπό την μορφή τίτλων ABS ή κλασικών δανείων, δεν μπορεί να εξαργυρωθεί λόγω υπερχρέωσης των μισθωτών, τότε αυτά τα δικαιώματα είναι

απλώς πλασματικά δικαιώματα, ή, σύμφωνα με την τρέχουσα ορολογία, «τοξικά κεφάλαια».

Τα κράτη, με τις παρεμβάσεις τους, για να διασώσουν το χρηματοπιστωτικό σύστημα, αναλαμβάνουν ουσιαστικά τη διάσωση αυτών των πλασματικών αξιών ή τοξικών κεφαλαίων μεταφέροντας όσο μπορούν το κόστος στον φορολογούμενο. Έτσι, όμως, ο βαθμός τοξικότητας αυτών των κεφαλαίων καθίσταται μια κοινωνική διακύβευση. Το κοινωνικό κράτος αποδομήται και τα εξαθλιωμένα κοινωνικά στρώματα αυξάνονται διότι με αυτόν τον τρόπο επιχειρείται η μείωση της τοξικότητας των συσσωρευμένων δικαιωμάτων επί της μελλοντικής εργασίας. Βέβαια, όπως δείχνει και η πρόσφατη ελληνική εμπειρία, η κατοχή τίτλων του δημόσιου χρέους, μπορεί και η ίδια να αποδειχθεί «τοξική»: Όταν το κράτος αδυνατεί να εξυπηρετήσει το χρέος του, τι άλλο μπορεί να σημαίνει η κατοχή τίτλων του δημόσιου χρέους που δεν είναι δυνατό να εξαργυρωθούν εκτός από την κατοχή πλασματικής αξίας; Το «κούρεμα» του χρέους σημαίνει απλώς ότι η πλασματική φύση μέρους της αξίας των τίτλων που του αντιστοιχούν αναγνωρίζεται κοινωνικά ως τέτοια και ως εκ τούτου διαγράφεται.

Η ανάπτυξη του χρηματικού κεφαλαίου με την απορρύθμιση του χρηματοπιστωτικού συστήματος των τελευταίων δεκαετιών έπαιξε ένα διπλό ρόλο και στους τρεις πόλους της παγκόσμιας οικονομίας:

Πρώτον, διαμέσου της αυξημένης κινητικότητας του χρηματικού κεφαλαίου σε εθνική και παγκόσμια κλίμακα και του οξύτερου ανταγωνισμού που προέκυψε καθηλώθηκε σχετικά ο μισθός προς όφελος του κέρδους. Το χρηματικό κεφάλαιο κινείται προς τις δραστηριότητες με το μεγαλύτερο κέρδος, επιβάλλοντας έτσι μια «παραγωγική πειθαρχία» που απαιτεί υψηλά ποσοστά κέρδους. Το γεγονός αυτό συρρίκνωσε τις δραστηριότητες που θεωρούνται ικανοποιητικά επικερδείς και άφησε ανικανοποίητες τις κοινωνικές ανάγκες που εξελίχθηκαν καθ' όλη την μεταπολεμική περίοδο προς τον τομέα των υπηρεσιών (υγεία, παιδεία κ.λπ), δηλαδή προς ένα τομέα χαμηλών προσδοκιών ως προς την πρόοδο της παραγωγικότητας και άρα του κέρδους.

Δεύτερον, αντιμετώπισε την αρνητική επίδραση που θα είχε η μείωση του μισθού ως ποσοστού του ΑΕΠ στην ιδιωτική κατανάλωση, με την αύξηση της ιδιωτικής κατανάλωσης των νοικοκυριών που μπόρεσαν να επωφεληθούν από το αυξημένο μερίδιο τόκων και μερισμάτων στο βιομηχανικό κέρδος, καθώς και με την αύξηση της ιδιωτικής κατανάλωσης της μισθωτής εργασίας που βασίστηκε στον δανεισμό. Κατ' αυτόν τον τρόπο, με την σχετική υπέρβαση του προβλήματος της «πραγματοποίησης της αξίας» που ο ίδιος ο ακραίος καπιταλισμός δημιούργησε και διαχειρίστηκε, οι επενδύσεις παγίου κεφαλαίου και το ΑΕΠ συνέχισαν να αυξάνονται αν και με ρυθμούς πολύ χαμηλότερους σε σχέση με την μεταπολεμική περίοδο.

Τα υψηλά εισοδήματα συσσωρεύουν ιδιοκτησία (ακίνητα, γη, μετοχές, τίτλους όλων των ειδών και ποιοτήτων) ανατρέποντας τα ιδιοκτησιακά δεδομένα της ανοδικής φάσης του μεταπολεμικού κύκλου. Η ροή ή το ετήσιο κέρδος μετατρέπεται σε

απόθεμα (δηλαδή σε συσσώρευση ιδιοκτησίας). Οι πρωτοφανείς ανισότητες στο εισόδημα οδηγούν σε πρωτοφανείς ανισότητες στον πλούτο. Η ανάπτυξη του χρηματικού κεφαλαίου από την μια πλευρά και η έξαρση των ανισοτήτων από την άλλη – των ανισοτήτων σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής: όχι μόνο στο εισόδημα και στον υλικό πλούτο, αλλά και στην υγεία και το προσδόκιμο επιβίωσης, στην παιδεία και το επίπεδο μόρφωσης, στην έκθεση στον οικολογικό κίνδυνο και την ποιότητα του ελεύθερου χρόνου – είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Ωστόσο, οι αυξανόμενες ανισότητες στην ιδιοκτησία λειτούργησαν επιβραδυντικά ως προς την κρίση για ένα πάρα πολύ απλό λόγο: Η εξυπηρέτηση του καταναλωτικού χρέους των νοικοκυριών και η ιδιωτική τους κατανάλωση γενικότερα είναι δυνατό να εξασφαλίζεται και από εκποίηση περιουσίας. Σε αυτή την περίπτωση, η τελευταία επιδρά στην ιδιωτική κατανάλωση όπως ακριβώς και η μείωση της αποταμίευσης των νοικοκυριών των εργαζομένων. Επιβραδυντικά λειτούργησε επίσης το γεγονός ότι τα δάνεια δεν είναι συνήθως ετήσια αλλά μακροχρόνια (2+28 ή 3 +27 για τα στεγαστικά, δηλαδή τα δύο ή τρία πρώτα χρόνια του δανείου, ο δανειολήπτης δεν εξυπηρετεί πλήρως το χρέος του). Για να επιστραφεί πλήρως η δανεισμένη υπεραξία χρειάζονται πολλά χρόνια, κατά τα οποία συσσωρεύονται οι εντάσεις μέχρι να εκραγούν.

Το γεγονός ότι οι κοινωνικές ανισότητες αναπτύχθηκαν παράλληλα με το κεφάλαιο-χρήμα δεν απαλλάσσει το βιομηχανικό κεφάλαιο από κάθε ευθύνη. Η έννοια «χρηματικό κεφάλαιο» είναι εν πολλοίς μια διανοητική αφαίρεση. Στην πραγματικότητα, σπάνια υπάρχουν χρηματικό και βιομηχανικό κεφάλαιο στην αμιγή τους μορφή. Το χρηματικό κεφάλαιο είναι ο τρόπος με τον οποίο «κοινωνικοποιείται» το βιομηχανικό κεφάλαιο, ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής των εξατομικευμένων κεφαλαιοκρατών μετατρέπεται σε συλλογική ιδιοκτησία της κεφαλαιοκρατικής τάξης. Αν εξετάσει κανείς το ενεργητικό ενός μεγάλου βιομήχανου θα ανακαλύψει εκεί ένας πλήθος μετοχών άλλων βιομηχανιών, εμπορικών επιχειρήσεων, επενδυτικών ταμείων, τραπεζών κ.λπ. Αν εξετάσει κανείς ποιου ιδιοκτησία είναι το υλικό κεφάλαιο που διαχειρίζεται ο ίδιος βιομήχανος, θα ανακαλύψει ότι αυτό το κεφάλαιο δεν ανήκει μόνο στον τελευταίο, αλλά και σε ένα πλήθος άλλων κεφαλαιοκρατών: άλλων βιομηχάνων, εμπόρων, επενδυτικών ταμείων, τραπεζών, ασφαλιστικών εταιριών, ακόμη και – σε μικρό βαθμό – στους ίδιους τους εργάτες που αγόρασαν κάποιες μετοχές της βιομηχανίας. Το γεγονός ότι ακόμη και μισθωτοί διαθέτουν συχνά ένα σχετικά μικρό αριθμό μετοχών ή άλλων τίτλων συμβάλλει στην ιδεολογική σύγχυση που παρατηρείται στην εποχή μας, μια σύγχυση που οι συντηρητικές δυνάμεις διαφυλάσσουν και καλλιεργούν.

Συνεπώς, όταν μιλούμε για ανάπτυξη του χρηματικού κεφαλαίου μιλούμε αφαιρετικά. Σε ένα πιο συγκεκριμένο επίπεδο ανάλυσης, παρατηρείται ένας μεγαλύτερος βαθμός αλληλοδιείσδυσης του παραγωγικού και του χρηματικού κεφαλαίου, δηλαδή ένας μεγαλύτερος βαθμός κεφαλαιοκρατικής συλλογικής ιδιοκτησίας και διαχείρισης των

μέσων παραγωγής. Αυτή την αλληλοδιείσδυση είχε υπόψη του ο Hilferding το 1910³⁶ όταν μιλούσε για «χρηματιστικό κεφάλαιο» (Finanzkapital), αν και τότε το χρηματικό κεφάλαιο (Geldkapital) ήταν βασικά μόνο το τραπεζικό. Σήμερα, το τραπεζικό κεφάλαιο είναι μόνο μια από τις συνιστώσες του χρηματικού κεφαλαίου, που περιλαμβάνει σχετικά νεοφανείς οργανισμούς όπως τα περίφημα κερδοσκοπικά ταμεία κ.λπ. Στον σύγχρονο κόσμο, κυριαρχεί το χρηματιστικό κεφάλαιο που προκύπτει από την ένωση του παραγωγικού και ενός πολυσχιδούς χρηματικού κεφαλαίου.

Ως εκ τούτου, είναι αδύνατο μια χρηματοπιστωτική κρίση των διαστάσεων της παρούσας να αφήσει ανεπηρέαστη την πραγματική οικονομία. Δεν κατέρρευσε μόνο το χρηματοπιστωτικό σύστημα. Καταρρέει ένα ολόκληρο μοντέλο ανάπτυξης βασισμένο στο διαζύγιο της οικονομικής προόδου με την στενή έννοια και της κοινωνικής προόδου, ένα μοντέλο παραγωγής κοινωνικών ανισοτήτων. Καταρρέει ο ακραίος καπιταλισμός του χρηματιστικού κεφαλαίου.

Συμπεράσματα

Η παρούσα, ιστορική κρίση δεν είναι μια κρίση που προέρχεται από την «πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους», όμως, υπό μία έννοια, είναι απότοκο αυτής της τάσης: Η παρούσα κρίση είναι η κρίση των οικονομικών συνεπειών των πολιτικών που εφαρμόστηκαν για να αντιμετωπίσουν την πτώση του ποσοστού του κέρδους που παρατηρήθηκε μέσα στη δεκαετία του 1970. Η τελευταία σήμανε την έναρξη ενός μακροχρόνιου, καθοδικού κύματος, που επιχειρήθηκε να αντιμετωπιστεί με ανατροπή των ταξικών συσχετισμών εργασίας-κεφαλαίου υπέρ του κεφαλαίου. Η παρούσα κρίση είναι η κρίση της κεφαλαιοκρατικής απάντησης στο καθοδικό κύμα. Η ανατροπή των ταξικών συσχετισμών δυνάμεων υπέρ του κεφαλαίου πέτυχε σε μεγάλο βαθμό (ανέκαμψε το ποσοστό κέρδους), αλλά αυτή ακριβώς η επιτυχία οδήγησε στην παρούσα, ιστορική κρίση.

Ο ακραίος καπιταλισμός που προέκυψε από την εφαρμογή των νεοφιλελεύθερων δογμάτων μπορούσε να παρουσιάζει μια εικόνα «μεταξύ φθοράς και αφθαρσίας» (χαμηλοί ρυθμοί συσσώρευσης, μαζική αλλά πολιτικά επιδεχόμενη διαχείριση ανεργία και φτώχεια) με τίμημα μια αδιάκοπη διόγκωση των κοινωνικών ανισοτήτων. Οι εισοδηματικές ανισότητες στις ΗΠΑ το 2006 ήταν ακόμη πιο μεγάλες και από αυτές του 1928, ενώ σ' όλη την περίοδο μεταξύ 1928-2006 ποτέ δεν είχαν φθάσει σε τέτοια ύψη: Το 10% των ανώτερων εισοδηματικών στρωμάτων κερδίζει το 50% του ΑΕΠ το 2006, έναντι του 48% το 1928. Δεν είναι καθόλου τυχαίο που για όλη την περίοδο που διαθέτουμε αξιόπιστα στοιχεία³⁷, 1917-2006, οι δύο κορυφώσεις των

³⁶ Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1997 (αρχική έκδοση 1910).

³⁷ Βλέπε, Thomas Piketty, Emmanuel Saez: "The Evolution of Top Incomes: A Historical and International Perspective", March 2008, <http://elsa.berkeley.edu/~saez/>

εισοδηματικών ανισοτήτων παρατηρούνται λίγο πριν την μεγάλη κρίση του 1929 η μια και πριν την παρούσα κρίση που άρχισε το 2007 η άλλη.

Ο ακραίος καπιταλισμός μπόρεσε να παρουσιάζει αυτήν την εικόνα μεταξύ φθοράς και αφθαρσίας όσο ήταν δυνατό να απαλύνει τις συνέπειες των κοινωνικών ανισοτήτων στο σχήμα αναπαραγωγής του κεφαλαίου με την ανάπτυξη του απορρυθμισμένου χρηματοπιστωτικού συστήματος και των «αρετών» των χρηματιστηρίων και των ελεύθερων αγορών.

Στην Ε.Ε. και ιδιαίτερα στην ευρωζώνη αυτή η μεταφορά πόρων μέσω δανεισμού, πέραν από την ταξική της διάσταση, περιπλέκεται και με μια εθνική διάσταση. Τα κράτη του ευρωπαϊκού Βορρά της ζώνης δανείζουν, ενώ τα κράτη του ευρωπαϊκού Νότου δανείζονται. Είναι σχεδόν περιττό να λεχθεί ότι, αν συμφωνεί κανείς με την ανάλυση μας για τα αίτια της κρίσης, οι οικονομικές πολιτικές που επιβάλλονται από την τρόικα στον Νότο, αλλά και οι πολιτικές δημοσιονομικής λιτότητας που εφαρμόζονται χωρίς εξωτερικές πιέσεις από τις κυβερνήσεις στον Βορρά, αποτελούν την τέλεια συνταγή αν επιδιώκει κανείς την εμβάθυνση της κρίσης και την κοινωνική καταστροφή ή τον εργασιακό μεσαίωνα που επιφέρει.

Ο Paul Krugman επαναλαμβάνει το αυτονόητο όταν καταδικάζει τις πολιτικές δημοσιονομικής λιτότητας που θεωρεί καταστροφικές και διαμετρικά αντίθετες με τις διδαχές της ιστορίας³⁸. Ωστόσο, αυτές οι πολιτικές έχουν λογική στον παραλογισμό τους: Εξυπηρετούν τα μακροπρόθεσμα, οικονομικά και γεωπολιτικά συμφέροντα των κυρίαρχων, αρχουσών τάξεων της Ευρώπης στον παγκόσμιο οικονομικό και πολιτικό ανταγωνισμό, προϋποθέτοντας μάλιστα ότι οι ΗΠΑ θα συνεχίσουν να επιδεικνύουν μεγαλύτερη σοβαρότητα και λιγότερο τυχοδιωκτισμό στη διαχείριση της δικής τους κρίσης (πράγμα που εξαρτάται και από τις επερχόμενες αμερικανικές εκλογές).

Ο παγκόσμιος καπιταλισμός βρίσκεται από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 εγκλωβισμένος στην ίδια βασική αντίθεση: Αρνείται να προσφέρει αυτό που η κοινωνία ζητά. Οι κοινωνικές ανάγκες αυξήθηκαν σε τομείς σχετικά ασυμβίβαστους με την καπιταλιστική ουσία, δηλαδή με την επιδίωξη υψηλού ποσοστού κέρδους. Αυτές οι κοινωνικές ανάγκες, στον ανεπτυγμένο κόσμο, απαιτούν ένα νέο καταμερισμό του κοινωνικού χρόνου εργασίας υπέρ υπηρεσιών στον τομέα της παιδείας, πολιτισμού, υγείας, δημιουργικής διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου, οικολογικής διαχείρισης του πλανήτη κ.λπ. Αυτές οι υπηρεσίες, όμως, δεν υποτάσσονται στη λογική του κέρδους, χωρίς να αλλοιωθεί το νόημα και το περιεχόμενό τους. Όταν το δημόσιο αγαθό απαλλοτριώνεται για να γίνει εμπόρευμα, η παιδεία υποβαθμίζεται σε επαγγελματική εκπαίδευση, ο πολιτισμός σε εισαγόμενα σαπουνόπερα, η υγεία σε εμπόρευμα πολυτελείας που μπορούν να απολαμβάνουν όσοι μπορούν να πληρώνουν την ιδιωτική ασφάλιση, η διαχείριση του ελεύθερου χρόνου σε τουριστική «κονσέρβα» και η οικολογική διαχείριση του πλανήτη σε άνευ περιεχομένου διακηρύξεις. Σ' αυτό το ιστορικό συγκείμενο δεν είναι επίσης καθόλου

³⁸ Paul Krugman, Τέλος στην Ύφεση Τώρα!, Εκ. Πόλις, Αθήνα, 2012.

τυχαίο που η κοινοβουλευτική δημοκρατία «περικόπτεται» προς όφελος της γραφειοκρατικής διαχείρισης. Είναι για αυτόν τον λόγο που η αποκατάσταση του κέρδους από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 δεν συνοδεύτηκε μόνο από την επίθεση στα εργατικά κεκτημένα με την στενή έννοια (μεροκάματο, χρόνος εργασίας, ένταση εργασίας, ευελιξία χρόνου και αγοράς εργασίας κ.λπ), αλλά από μια ευρύτερη επίθεση που στοχεύει και το κοινωνικό, πολιτιστικό, οικολογικό και δημοκρατικό κεκτημένο.

Η παρούσα κρίση είναι το αποτέλεσμα μια εποχής όπου όρος και προϋπόθεση της καπιταλιστικής ανάπτυξης ήταν η κοινωνική οπισθοδρόμηση, την οποία απέκρυσαν ως ένα βαθμό, όλο και λιγότερο όμως, οι διάφορες «φούσκες» του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Όπως σε κάθε κανόνα υπάρχει και μια εξαίρεση που τον επιβεβαιώνει, αν εξετάσει κανείς το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990 στις ΗΠΑ μέσα από τα διαγράμματα 70.1 και 71.1 κυρίως, θα προσέξει ότι η αύξηση της παραγωγικότητας συνοδεύεται από σημαντική αύξηση του πραγματικού μισθού, καθώς και από αύξηση του ρυθμού συσσώρευσης του κεφαλαίου. Πολλοί βιάστηκαν να μιλήσουν τότε, ακόμα και στον μαρξιστικό χώρο για μια νέα «χρυσή εποχή». Αυτή η απόκλιση, όμως, από το κραταιό, νεοφιλελεύθερο σχήμα εξαφανίστηκε μόλις το ποσοστό κέρδους παρουσίασε τα πρώτα σημεία κάμψης, με τον ίδιο τρόπο που με την εξομολόγηση και 2-3 πάτερ ημών διαγράφεται η αμαρτία.

Η αρχική «αρρυθμία» της δεκαετίας του 1970 που οφείλεται στην πτώση του ποσοστού του κέρδους μεταλλάχθηκε σε μια νέα «αρρυθμία» που οφείλεται στα προβλήματα της διαδικασίας πραγματοποίησης της αξίας, αλλά αυτή η μεταλλαγή, όπως δείχνει η «χρυσή εξαίρεση» της περιόδου 1996-2000 στις ΗΠΑ, εύκολα παλινδρομεί στην πρότερη κατάσταση. Είναι γι αυτό που η παρούσα κρίση είναι κυριολεκτικά ιστορική. Η έξοδος από την κρίση δεν μπορεί να επιτευχθεί με νεοφιλελεύθερα φτιασιδώματα και κολλαγόνα. Μπήκαμε ήδη σε μια νέα, θυελλώδη εποχή ταξικών συγκρούσεων και πολιτικών αντιπαραθέσεων. Η Ελλάδα δεν είναι η εξαίρεση, είναι ο κανόνας.

Άλλωστε, το δημόσιο χρέος δεν αυξήθηκε μέσα στην κρίση μόνο στην Ελλάδα. Όπως φαίνεται και στα διαγράμματα 73.1, 73.2 και 73.3 αυξήθηκε παντού: Η απαξίωση των τοξικών κεφαλαίων επιβραδύνεται ή μειώνεται μεταφέροντας την τοξικότητα τους στον φορολογούμενο πολίτη, δηλαδή στον εργαζόμενο. Ακόμα και στις χώρες όπου το δημόσιο χρέος παραμένει «βιώσιμο», η βιωσιμότητά του εξασφαλίζεται με σύγχρονες ανθρωποθυσίες με την μεταφορική αλλά και την κυριολεκτική έννοια του όρου: Πώς αλλιώς να ερμηνεύσει κανείς τις ανθρωπιστικές κρίσεις που μας κτυπούν την πόρτα, τις ψυχασθένειες που καλπάζουν, το κύμα αυτοκτονιών που παρατηρείται σήμερα στον ανεπτυγμένο κόσμο; Η κραταιά οικονομική ορθοδοξία «εκκοσμικεύεται» φανερά πλέον ως ένα αμάλγαμα οικονομικής πολιτικής και βιοπολιτικής.

Είναι εκπληκτικό να βρίσκει κανείς αποσπάσματα που να περιγράφουν το ενδεχόμενο μιας καπιταλιστικής κρίσης τόσο όμοιας με τη σημερινή σε ένα βιβλίο που γράφτηκε πριν 150 χρόνια:

«Αν υποθέσουμε αμετάβλητους όλους τους άλλους όρους [π.χ. τη μάζα του κέρδους για την ιδιωτική κατανάλωση του κεφαλαιοκράτη], η μάζα του κέρδους που προορίζεται να ξαναμετατραπεί σε κεφάλαιο, θα εξαρτηθεί από τη μάζα του κέρδους που πραγματοποιήθηκε και, επομένως, από τη διεύρυνση του ίδιου του προτσές αναπαραγωγής. Αν όμως αυτή η νέα συσσώρευση σκοντάψει σε δυσκολίες στη χρησιμοποίησή της, σε έλλειψη σφαιρών τοποθέτησης, αν υπάρχει δηλαδή υπερπλήρωση των κλάδων παραγωγής και υπερπροσφορά κεφαλαίου για δανεισμό, τότε η πληθώρα αυτή του δανείσιμου χρηματικού κεφαλαίου δείχνει μόνο τα όρια της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Η κερδοσκοπία με τις πιστώσεις που ακολουθεί αποδεικνύει ότι δεν υπάρχει θετικό εμπόδιο στη χρησιμοποίηση αυτού του πλεονάζοντος κεφαλαίου. Υπάρχει ωστόσο ένα εμπόδιο που δημιουργείται πάνω στη βάση των νόμων αξιοποίησης του, πάνω στη βάση των ορίων μέσα στα οποία το κεφάλαιο μπορεί να αξιοποιείται σαν κεφάλαιο. [...]

Μαζί με την πληθώρα αυτή πρέπει, επομένως, να αυξάνει και η ανάγκη να εξωθηθεί το προτσές της παραγωγής πέρα από τα κεφαλαιοκρατικά του όρια: υπερεμπόριο, υπερπαραγωγή, υπερπίστωση.»³⁹

³⁹ Καρλ Μαρξ, Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, Τρίτος Τόμος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978, σσ. 638-639.